Szécsényi András

Holokauszt-reprezentáció a Kádár-korban

A hatvanas évek közéleti és tudományos diskurzusának emlékezetpolitikai vetületei

Bevezetés

A holokauszt kutatásában közhelynek számít, hogy a magyar holokauszt az 1945 utáni kommunista államberendezkedés idején (1947/1948–1989) tabutémának számított: a Rákosi-korszakban kifejezetten agyonhallgatták, sőt életveszélyes dolog volt a „zsidókérdéssel" foglalkozni, a holokauszt begyógyíthatatlan sebeit a túlélőknek emlegetni nem illett, hiszen az maga után vonta volna a homogenizálni kívánt többségi társadalomtól való elkülönülés vádját. Egyszóval nem létezhetett külön zsidó ügy semmilyen formában, a háború utáni pogromokról és a Rákosi-éra zsidóüldözéséről nem is beszélve.[1] A tudományos vizsgálatok ennek megfelelően csak az 1960-as évektől indulhattak meg szórványosan, s a művészetekben az 1980-as évekig alig volt jelen a zsidóüldözés, a vészkorszak témaköre, pláne nem a magyar nemzeti felelősség hangsúlyozása. Nem vizsgálom e tanulmányban, de – elsősorban szociálpszichológiai munkákból – köztudott, hogy a zsidó identitás „felfedezése" Magyarországon a nyolcvanas években vált tömegessé a túlélők és leszármazottaik körében.[2] Ennek gyökerei sokak szerint a Rákosi- és a kora Kádár-kori elhallgatás súlyos következményeiként írhatók le, amikor a kérdést évtizedekig „elhallgatták". Komoróczy Géza a „nagy hallgatás évti-

[1] A második világháború utáni antiszemitizmusokat Komoróczy Géza „másodlagos antiszemitizmusoknak" nevezi: KOMORÓCZY Géza, *A pernye beleég a bőrünkbe,* Budapest, Osiris, 2000, 169.

[2] ERŐS Ferenc, A zsidó identitás „felfedezése" Magyarországon a nyolcvanas években, in *„…aki nyomot hagyott." In memoriam Virág Teréz,* szerk. BÁRDOS Katalin–ERŐS Ferenc–KARDOS Péter, Budapest, Animula, 2003, 53–58.

zedeiről" beszél, amely hallgatás csak a nyolcvanas évek derekán tört meg,[3] Pető Andrea pedig „a kommunista emlékezetpolitika által rákényszerített felejtés"-t emlegeti.[4]

E sommás megállapításokat azért idézem, mert kutatási előfeltevésem szerint mindez nem felel meg teljes mértékben a valóságnak: létezhettek és léteztek is az egyre puhuló Kádár-kori diktatúra évtizedeiben olyan területek, amelyeken – a fentiekben vázolt általános állapot dacára – a holokauszt témája búvópatakként vagy éppen erőteljesen megjelent. Tanulmányomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen módon jelent meg a vizsgált időszakban a vészkorszak a nagyközönség előtt; voltak-e, lehettek-e olyan kulturális-intellektuális csatornák, ahol a téma felbukkant, és ha igen, ennek milyen hatása lehetett a Kádár-kor első másfél évtizedének társadalmára. E kérdést persze nem én teszem fel elsőként: nemzetközi szinten a holokauszt-diskurzus eredetéről és 1960-as évekbeli hatásairól jelentős vita bontakozott ki az elmúlt egy évtized tudományos diskurzusában. Michael Rothberg és David Cesarani fogalmazott meg erről markáns véleményt: az Eichmann-pert (1961) döntőnek nevezték a holokausztról szóló közéleti diskurzus felélesztésében, valamint a nyugati világ holokausztról alkotott képének formálásában.[5] Bohus Kata egyik tanulmányában mindezt jól összefoglalja.[6] Magam Cesarani elemzését tartom elfogadhatónak, aki bemutatta, hogy 1945 után, az 1960-as évekig bezárólag számos csatornán, „búvópatakként", de folyamatosan a nyugati társadalmi diskurzus része volt a zsidó genocídium.[7]

Vizsgálatomat azért korlátozom az 1960-as évtizedre, mert éppen ez a más vonatkozásokban is igen jelentős időszak az, amely a magyarországi (és nemzetközi) kulturális életben gyökeres változásokat hozott. A „hatvanas évek" élménye, nemzedéke ma is meghatározó identitásképző fogalom; más-

[3] KOMORÓCZY Géza, Történelmi események a gondolkodásban: felejtés, feldolgozás, felelősségvállalás, in UŐ, *i. m.,* 158–182 (korábban megjelent: *Elhúzódó társadalmi traumák hatásának felismerése és gyógyítása,* szerk. VIRÁG Teréz, Budapest, Animula, 1997, 11–22).

[4] PETŐ Andrea, Utójáték, *Egyházfórum,* 2014/2–3, 71–75 (angolul lásd *Baltic Worlds,* 2014/2–3, 4–9).

[5] *After Eichmann. Collective Memory and the Holocaust after 1961,* szerk. David CESARANI, London–New York, Routledge, 2005, 1–184; Michael ROTHBERG, Beyond Eichmann: Rethinking the Emergence of Holocaust Memory, *History and Theory,* 2007/1, 74–81.

[6] Kata BOHUS, Not a Jewish Question? The Holocaust in Hungary in the Press and Propaganda of the Kádár Regime during the Trial of Adolf Eichmann, *Hungarian Historical Review,* 2015/3, 738.

[7] David CESARANI, A hallgatás mítoszának megkérdőjelezése: háború utáni reakciók az európai zsidóság pusztulására, in *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezettörténete,* szerk. SZÁSZ Anna-Lujza–ZOMBORY Máté, Budapest, Befejezetlen Múlt Alapítvány, 2014, 261–287.

részt a stabilizálódó kommunista politika ekkor mutatta meg azokat a jellegzetességeit, amelyek az 1989-es rendszerváltozásig hatottak; harmadrészt pedig mivel erre az időszakra esett három olyan (nemzetközileg, illetve Magyarországon jelentős) esemény, amely kihatott a vizsgált téma társadalmi recepciójára: fontossági sorrendben ezek a jeruzsálemi Eichmann-per, a frankfurti Auschwitz-per, valamint a zuglói nyilasok budapesti büntetőpere. Mindhárom per kulcsfontosságú, s új diskurzusindító hatással bírt, részben, lefojtva bár, de felszakítva a túlélőkben is a korábban ténylegesen elnyomott érzelmeket.

A Kádár-rendszer holokauszt-diskurzusával (és hallgatásával) a mai napig sajnos elenyészően kevés kutató foglalkozott, s többségük elsősorban az 1945–1948 közötti periódust, illetve az 1990 utáni demokratikus időszak egyes részletkérdéseit vizsgálta. Csupán egyetlen olyan munka van, amely explicit módon foglalkozik a kérdéssel. Ez sem magyar kutató tollából származik: Regina Fritz osztrák történész munkája[8] jó fogódzó, és számos részletkérdést tisztázott, amelyek elsősorban a kérdés politikai összetevőit érintették. Szükséges azonban „alulról", társadalom- és mentalitástörténeti nézőpontból is megvizsgálni a holokauszt reprezentációját. Számosan vizsgálták a Kádár-kori zsidóság helyzetét, szociográfiáját. Standeisky Éva, Rainer M. János, Kovács András és mások műveiben ugyanakkor a vészkorszak hatása kevéssé kidolgozottan jelent meg. Az utóbbi időben Bohus Kata, Lénárt András, Máthé Áron történészek idézett írásaiban, műveiben találkozhatunk az 1960-as évek holokauszt-recepciójával, pontosabban elsősorban egy-egy kérdés mikrovizsgálatával. Meglepő és sajnálatos, de Jablonczay Tímea az első, akinek az irodalomtörténet oldaláról van mondanivalója témánkat illetően. A művészeti vonatkozások tekintetében még szerényebb a termés: egyedül Varga Balázs filmtörténész egy rövid összefoglalásáról, illetve egy mikroelemzésről vannak ismereteink, míg a többi művészeti ág viszonyáról nem született érdemleges feltárás, amint a holokausztnak a kora Kádár-kor közoktatásában betöltött szerepéről sem.

Trauma, emlékezés, emlékeztetés

Az emlékezés nemzetközi összefüggésben is jelentős problémákat vet fel. Jan Assmann kultúrakutató nagy hatású művében megkülönbözteti a hideg és a forró emlékezetet. Az utóbbi közvetlenül formálja a jelenbeli létet, s mára a holokauszt számos országban ilyenné vált. Kommunikatív emlékezetnek nevezi Assmann a többnyire egy emberöltőnyi emlékezeti gyakorlatot, amelyben a szóbeliség a mérvadó, rendszerint erős érzelmi töltettel van el-

[8] Regina FRITZ, *Nach Krieg und Judenmord. Ungarns Geschichtspolitika seit 1944.* Göttingen, Wallstein, 2012.

látva, erősen kapcsolódik a jelenhez, „s még nem is igazán történelem". A kommunikatív emlékezet egy idő után kulturális emlékezetté válik (amikor a jelennel való szoros viszony megszakadása révén bekerül a történelembe), de eleinte a kettő között bizonytalanok a határvonalak.[9] Az 1960-as évek Magyarországa véleményem szerint éppen ennek az assmanni bizonytalan intervallumnak az időszaka: amikor a holokauszt a kommunikatív emlékezetből még nem ment át a kulturális emlékezetbe.

A zsidó családokban a túlélők leszármazottainak első generációjában a holokausztról való beszéd és gondolkodás világszerte a mai napig nagyon erős. A holokauszt traumája a zsidó identitás része lett. Virág Teréz munkáiból ismert Magyarországon, hogy a trauma nemcsak a túlélőkre, hanem leszármazottaikra is negatívan hat, úgynevezett poszttraumatikus stresszt élnek meg a következő nemzedékek is. Talyigás Katalin, aki az 1980-as évek óta pszichológusként foglakozott a magyar túlélőkkel, megállapította, hogy sokukon 1946-ban már ismét úrrá lett a trauma újbóli bekövetkezésétől való félelem. Ez a félelem – interjúi alapján – az 1960-as években sem múlt el: a túlélők nyilvánosan továbbra is titkolták zsidóságukat, izraeli rokonaikat,[10] akiket a rendszer ellenségnek tekintett.

A kollektív emlékezésnek (azaz a társadalmi emlékezetnek) három pillére van: a személyes emlékezés, a hagyomány, valamint a történészek által teremtett történeti tudat. A kollektív emlékezet fő funkciója – bármely pilléren nyugodjon is –, hogy létrehozza a közös identitást, és így az adott csoport emlékezete és identitása kölcsönösen egymásba fonódik. A Kádár-rendszer első felében azért sem jöhetett létre ilyen közös emlékezet, mert a poszttraumatikus hatások is bezárták a személyes emlékezetek kapuit.[11] A túlélők – a többi hatás mellett, amelyekről alább szó lesz – sokáig nem voltak képesek beszélni róla, s az 1960-as évtizednek kellett eljönnie ahhoz, hogy a némaság megtörjön.

> A pszichés trauma ugyanakkor kétségtelenül elválaszthatatlan attól a szociális kontextustól, amelyben tünetei értelmet nyernek, térben és időben tovagyűrűz-

[9] Jan Assmann, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban,* Budapest, Atlantisz, 2004. Lásd még Gyáni Gábor, Kollektív emlékezet vagy történetírás?, in *Emléknyomok,* szerk. Szűcs Gábor, Budapest, Bolyai Műhely Alapítvány, 2014, 91–97.

[10] Talyigás Katalin, A Holocaust trauma következményei napjainkban, in *Elhúzódó társadalmi traumák hatásának felismerése és gyógyítása,* id. kiad., 89.

[11] Amelyből kiutat egyedül az jelenthet, hogy a túlélőknek és leszármazottaiknak a hiányérzetét veszteségérzetté kell átalakítani, amely kisebb fájdalomszintet jelent, és gyógyítható. Erős Ferenc, Trauma és történelem, in Uő, *Trauma és történelem. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok,* Budapest, Jószöveg, 2007, 13; *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezettörténete,* id. kiad., 26. A túlélői tanúságtételek, családi emlékek feldolgozást segítő kibeszélésének legújabb bizonyítéka *A holokauszt és a családom. A facebook-csoport történeteiből,* szerk. Mészáros Judit, Budapest, Park, 2015, 22–42.

nek a csoport egyes tagjai és a társulás egésze felé. […] A traumák tehát azáltal válnak kollektívvé, hogy az egyes egyéni traumák összefonódnak, és emellett gyakran a külvilág értetlenségével vagy ellenségességével találkozva súlyos többletteherként rakódnak az érintettekre, hozzátartozóikra, utódaikra. […] Éppen ezért a traumák emlékezethelyeinek meggyalázása hihetetlenül erős érzelmeket szíthat, hiszen ha belegondolunk, már az emlékezés önmagában fájdalmas és energiaigényes feladat: ezáltal dolgozódik fel a közösséget ért gyász…

– vallja Erős Ferenc szociálpszichológus eredményeire alapozva a társadalomtörténész is.[12]

Az elhallgatás azonban mindhárom pillér esetében emlékezetvesztéshez vezet. Traumák nyomán az emlékezetvesztésnek komoly következményei lehetnek: sérülések maradnak kibeszéletlenül, és ezáltal (mivel traumák) idővel végleg elfelejtődnek. Mindez globális szinten is igaz: társadalmak felett ívelően a holokauszt a zsidó összetartozást erősítő tényező lett. Például az amerikai zsidó íróknak 1946 és 1995 között csupán kevesebb, mint 15%-a nem hozta szóba, nem érintette komolyabban a holokausztot.[13]

Bár továbbra is traumatikus élmény, az idő múlásával már sokan úgy gondolják, hogy a zsidó vészkorszakot csak akkor lehet a harmadik-negyedik generációval és a nem zsidókkal megismertetni és őket arra érzékennyé tenni, ha nem csupán egyedülálló genocídiumként emlékezünk rá, hanem legalábbis összefüggésbe hozzuk más népek, nemzetek genocídiumaival, vagyis denacionalizáljuk, globalizáljuk.[14] E gondolat gyökerei szintén megjelentek az 1960-as években, de a túlélői perspektíva, a viszonylag közeli múlttrauma ténye a szabad világban sem engedte ezt kibontakozni. Hasonlóképpen annak gyökerei is ott erednek, amit a mainstream diskurzuskutatás manapság, a jórészt a holokauszttúlélők utáni korban is, evidens módon vall: nemcsak a holokauszt témájának bemutatására, de új beszédmódra *(imaginative discourse)* van feltétlen szükség, hogy a fiatal generáció számára a múltat egyáltalán be lehessen mutatni.[15] Az emlékhelyek, emléktáblák kora lejárt, amint a legfőképpen a túlélői generációk (és közvetlen leszármazottaik) számára fontos névlisták kora is véget ért.[16]

[12] Sági Zsuzsanna, Az emlékezet csapdájában: traumák áldozatai, in *Emléknyomok,* id. kiad., 67–86.

[13] Eric D. Miller, The Double Edged Sword of Remembering the Holocaust: The Case of Jewish Self-Identity, in *The Holocaust: Memories and History,* szerk. Victoria Khiterer–Ryan Barrick–David Misal, Cambridge, Cambridge Scholars Publishing, 2014, 135–138.

[14] Uo., 140–142.

[15] Diana I. Popescu, Introduction: Memory and Imagination in the Post-Witness Era, in *Revisiting Holocaust Representation in the Post-Witness Era,* szerk. Diana I. Popescu–Tanja Schuldt, London, Palgrave–MacMillan, 2015, 1–7.

[16] Ernst van Alphen, List Mania in Holocaust Commemoration, in *Revisiting Holocaust Representation,* id. kiad., 11–27. Ezzel együtt is a jeruzsálemi Yad Vashem egyedülálló

Az 1960-as évek Magyarországa olyan hely volt, ahol a traumatikus múlt kibeszélése csak keskeny mezsgyéken volt lehetséges. Voltaképpen búvóhelyet jelentett a zsidóságuk elől egyrészt a traumatizált múlttól, egyéni fájdalmaktól való elfordulás miatt, másrészt a Rákosi-rendszerben tapasztalt állami antiszemitizmustól való kettős félelem okán menekülő, elzárkózó holokauszttúlélők számára. György Péter szerint a holokausztnak a szocialista térben nem lehetett helye: ha előbukkant mint emlék, a hatalom nem tudott vele mit kezdeni, félmegoldások születtek.[17]

Úgy vélem, mindez ekkor már csak a társadalmi emlékezetre, illetve a társadalmi megmutatkozástól óvakodó személyes emlékezetre volt igaz. Ha a magánemlékezetre szorítkozunk – és miért ne tehetnénk joggal, hiszen a „puha diktatúrában" éppen a család volt más vonatkozásban is az a hely, ahol őszintének lehetett lenni –, akkor a zsidó (származású) emberek igenis megosztották az emlékeiket. A Magyar Partizánszövetség keretében működő Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága (NÜB) például ekkor kezdte gyűjteni a holokauszt emlékeit, egyebek mellett a memoárok készítésére is hangsúlyt fektetve. Egyetérthetünk a társadalomtörténész szavaival: „Attól még, hogy nem mondták, zsidó, nem felejtették el az emberek a fogalmat. Ha a zsidó »származású« családok nem is, a többiek figyelték és számontartották a vérvonalat."[18]

A holokauszt diskurzusának politikai keretei a Kádár-rendszer első másfél évtizedében

A magyarországi zsidóság pusztulásának eseményeit az elmúlt hét évtizedben számos értékes történeti munka, visszaemlékezés, irodalmi alkotás dolgozta fel.[19] A második világháború utáni emlékezetkultúra azonban nem teljesedhetett ki: a negyvenes évtized második felében alig néhány szobor, dombormű, emléktábla született, amely a holokausztra emlékeztetett. Az 1945-től

---

módon éppen az 1960-as években vált jelentőssé az áldozatokat számláló névlistáival (amelyek, ma már tudjuk, igen sok megbízhatatlan adatot is közölnek). A jeruzsálemi intézet az 1960-as években kialakított gyakorlatának megfelelően, majd a német emlékhelyek professzionalizálódásának beindultával (1980-as évek) tovább fejlődött, de a 2000-es évekre jól látszik, hogy ez az út a digitális világban többé nem hatja át a társadalmat. A névlisták gyűjtésének és feldolgozásának tudományos nehézségeire lásd *A budapesti áldozatok névsora,* szerk. SZITA Szabolcs, Budapest, Holocaust Közalapítvány, 2015.

17 Vö. GYÖRGY Péter, *Apám helyett,* Budapest, Magvető, 2010, passim.

18 LÉNÁRT András, Perek. A holokauszt tematizálásának példái a hatvanas évek magyarországi nyilvánosságában, in *A forradalom ígérete? Történelmi és nyelvi események kereszteződései,* szerk. BÓNUS Tibor–LŐRINCZ Csongor–SZIRÁK Péter, Budapest, Ráció, 2014, 522.

19 Legjavát lásd *A magyarországi holokauszt bibliográfiája,* szerk. Randolph L. BRAHAM, Budapest, Park, 2005, I–II.

kibontakozott, átmenetinek bizonyuló demokratizálódási folyamatot követően a zsidóságot hallgatásra kényszerítették.[20] Gyáni Gábor 1945 kapcsán megjegyzi: „az akkori kollektív érzelmek síkján, a belőle sarjadó nemzeti és közösségi mitológiák formájában" a vészkorszaknak sem volt helye.[21] 1948–1956 között a holokausztra való emlékezést – mint annyi más kibeszéletlen sorstragédiát – a kommunista vezetés erőszakkal elhallgattatta. A hallgatásnak több oka volt: nem akarták, hogy a homogenizált társadalom valamely csoportja bármilyen módon kikerüljön a totális állam ellenőrzése alól; a hidegháborús időszakban a nemrég megalakult Izrael Állam az Amerikai Egyesült Államok szövetségese volt, és a Rákosi-rendszer – látványos deklarációi ellenére – nem akart szembenézni a magyar állam korábbi bűneivel sem, amint erkölcsi felelősséget sem kívánt vállalni értük.

A holokauszttal kapcsolatos emlékezetet nem segítette, hogy az Eichmann-per előtt a túlélőknek Magyarországon soha nem volt alkalmuk – a közösségi, családi emlékezetet leszámítva – tanúságot tenni emlékeikről, beleértve a háború utáni népbírósági pereket is, mert a vád ott is csak az írott dokumentumokra támaszkodott.[22]

Az emlékezéshez való viszonyt nagyban meghatározta a politikai beágyazottság, amelynek kerete a Szovjetunióhoz fűződő viszonyon múlt és a Szovjetunió politikai céljaitól függött. A korszak kulturális elitjére, kultúrájára ez a megállapítás még inkább igaz.[23] Másrészről nyilvánvaló, hogy a zsidóellenesség sem szűnt meg: legalábbis a hatvanas években számos, bár nem jelentős megnyilvánulását láthatjuk.[24] Az értelmiség (és részben a politikai elit) körében a népiek, a népi érdekcsoportok oldaláról volt tapasztalható a legmarkánsabb antiszemitizmus,[25] s a vezető rétegek által táplált ellenszenv bizonyára kihatott arra, hogy a túlélők a nyilvánosság előtt óvatosan bánjanak fájdalmas emlékeikkel.

Általánosságban elmondható, hogy a Kádár-korszakban „zsidókérdés" nem lehetett, zsidó ügyekkel elkülönülten a nyilvánosság szintjén továbbra sem volt szabad foglalkozni. Ahogyan Csonka Laura megállapítja: „Az

20 Például Győri Szabó Róbert, *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon,* Budapest, Gondolat, 2009, 157–169.

21 Gyáni Gábor, Valóban korszakhatár 1945?, *Levéltári Közlemények,* 2015, 12.

22 Pető Andrea, A holokauszt digitalizált emlékezete Magyarországon a VHA gyűjteményében, in *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán,* szerk. Kovács András–Randolph L. Braham, Budapest, Múlt és Jövő, 2014, 220–221. Vö. Barna Ildikó–Pető Andrea, *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten,* Budapest, Gondolat, 2012.

23 Standeisky Éva, Bomlás. A hatalom és a kulturális elit a hatvanas években, in Uő, *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom,* Budapest, 1956-os Intézet–ÁBTL, 2005, 271–320.

24 Lásd *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989,* szerk. Ungváry Krisztián, Budapest, Jaffa, 2015.

25 Standeisky Éva, Értelmiségi antiszemitizmus a korai Kádár-korszakban, in Uő, *Antiszemitizmusok,* Budapest, Argumentum, 2007, 79–95.

MSZMP készséges volt az antiszemitizmus elfojtására [a nyilvánosságban, mert, mint jeleztük, a párton belül létezhetett], de cserében a zsidóságnak azonosulnia kellett a párttal és a politikai vezetéssel.”[26] Messzire vezetne a zsidóság és az állampárt viszonyának elemzése, s szerencsére Győri Szabó Róbert jóvoltából a témában kimerítő részletességű monográfiával rendelkezünk.[27] Bohus Kata történész a kommunista politikai vezetés és a zsidóügyek kapcsán intézményesített zavarodottságról ír, amelyben a szovjet akaraton túl a döntések ad hoc módon születtek.[28]

Az 1960-as évek elejétől, az Eichmann-pert követően azonban ez az elzárkózás némileg megtört. Ebben az évtizedben ugyan a *zsidó* szót is más fogalmakkal igyekeztek körülírni (mártírok, áldozatok, üldözöttek). A valóságban a tabusítás helyett 1965-től három területen találkozunk a zsidó témával: 1. az Izraellel és az NSZK-val való többszólamú külkapcsolatok terén; 2. a zsidó, illetve holokauszt témájú művészeti alkotásokkal foglakozó cikkekben, ismertetésekben; 3. az *Új Élet* cikkeiben, vagyis a zsidó közösség emlékezeti aktusaiban.[29]

A közvélemény formálásában elsődleges szerepet játszottak a korabeli sajtótermékek. Különösen az MSZMP pártlapja, a *Népszabadság,* a szakszervezetek (hagyományosan baloldali, szociáldemokrata szellemiségű) orgánuma, a *Népszava,* valamint a MIOK lapja, a zsidóság egyetlen saját orgánumának számító *Új Élet.* E lapok évfolyamainak áttekintése során a következő kép bontakozik ki: a cikkek döntő többsége a német kárpótlás visszásságairól szólt, illetve az NSZK náci múltját hánytorgatta fel, valamint a szocialista blokk államaival való összefogásban azt akarta lejáratni. Ennek kapcsán az olvasók sorozatos és részletes képet kaptak az NSZK-beli háborús bűnösöknek az elévülési törvény körüli botrányairól. A legtöbbször végtelenül egyszerű, propagandisztikus sémákat mozgató, leleplezőnek szánt újságcikkekben orgánumtól függetlenül különös figyelmet fordítottak e lapok az 1963–1965-ös Auschwitz-perre és az NDK-beli „Barna könyv” (1965) magyar visszhangjára is.[30] E cikkek szerzői között többször felbukkan Tímár István

[26] Csonka Laura, Az Eichmann-per magyarországi sajtóvisszhangja, in *Sorsfordulók és mindennapok. Tanulmányok a 19–20. századi magyar és egyetemes történelemről,* szerk. Strausz Péter–Zachar Péter, Budapest, Heraldika, 2011, 246; Standeisky Éva, *Antiszemitizmusok,* id. kiad., 265.

[27] Győri Szabó Róbert, *A kommunizmus és a zsidóság,* id. kiad.

[28] Kata Bohus, Institutionalized Confusion. The Hungarian Communist Leadership and the ‘Jewish Question’at the beginning of the 1960s, *Judaica Olomucensia,* 2013, 6–22.

[29] Lénárt András, Perek, id. kiad., 510–512.

[30] Jó példát nyújt az Albert von Rapp (helyesen Albert Rapp) peréről tudósító cikk, aki a 7/a. számú Einsatzgruppe parancsnoka volt 1942 februárja és 1943 januárja között SS-Obersturmbannführeri minőségben. Rappot az esseni bíróság életfogytiglani börtönbüntetésre ítélte. A cikk azonban erre is igyekezett ráhúzni a vizes lepedőt: a lap szerint

jogász, aki az 1950-es években az Igazságügyi Minisztérium osztályvezetője volt.[31]

E kérdések azonban nem csak a napi sajtót foglalkoztatták. A holokauszt emléke napvilágra kerülhetett bizonyos népszerűsítő művekben is. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága szigorú felülvizsgálati rostáján az évtized közepétől egyes szerzők megjelenhettek. Lévai Jenő újságíró végre folytathatta a negyvenes években keletkezett népszerűsítő, leleplező, dokumentarista igényű könyveinek kiadását amelyek leleplező jellegük mellett nemcsak a német, de a korabeli magyar felelősséget is felvetették.[32] Végül pedig a Sólyom József–Szabó László páros is 1965-ben jelentkezett először nagy példányszámban (4-5000 példány) eladott riportkönyveivel. Közülük a legjelentősebb a zuglói nyilasperről leleplező szándékkal írott, erős csúsztatásokkal teli, a kommunista ellenállás szerepét eltúlzó munka.[33] E könyv állami támogatottságát az is jelzi, hogy a Kossuth Kiadónál jelent meg.

A könyvek és sajtótermékek vizsgálata során témánk szempontjából a tények mellett legalább ilyen fontos szerep jut a szóhasználatnak, ezen belül a vészkorszak fogalma körülírásának. Közismert, hogy 1956 után a „fasiszta" fogalom elterjedése az 1956-os forradalomra adott egyik reakciónak tekinthető. Mivel nem sikerült külföldi reakciós és fasiszta kapcsolatokat, nyomást kimutatni a forradalom hátterében, a kommunista pártvezetés mindenképpen szeretett volna ok-okozati összefüggést találni az 1944-es nyilas terrorral. Máthé Áron történész szerint a folyamat a következő séma szerint játszódott

a bíróság „meglepő szigora azonban nyilvánvalóan nem Rapp náci múltjának szólt, hanem a nácizmust támadó jelene ellen irányul. Természetesen Rapp mint tömeggyilkos megérdemelte a büntetést. De minden azt mutatja, hogy védekezését – ami végül is vádbeszéd volt saját múltja és egy félrevezetett nép szégyenteljes múltja ellen – akarták megtorolni. Most aztán büszkén hivatkoznak az ítéletre, íme, nem igaz, hogy mi kesztyűs kézzel bánunk a náci gyilkosokkal. Most aztán szembeszállnak azzal a nemzetközi közvéleménnyel, amely felháborodva tiltakozott az elévülés kimondása, illetve jelentéktelen meghosszabbítása ellen. Itt az alibi: életfogytiglani börtön. Ilyen büntetést több mint egy évtizede nem mondott ki nyugatnémet bíró." Mondani sem kell, hogy a cikkben a *zsidó* szó nem szerepel, ezt a „náci bűnök a keleti fronton" általánosító formulával keni el a cikk szerzője. NÁDASS József, Vannak még bírák?, *Népszava,* 1965. április 8., 5.

31 LÉNÁRT András, *i. m.,* 512–516.

32 Lévai Jenő 1945 és 1948 között számtalan cikke mellett több mint tucatnyi könyvet jelentetett meg a magyar zsidóság második világháborús szenvedései témájában. Egyes művei 1961-től megjelenhettek nyugati nyelveken is. Külföldön is ismertté vált angol, francia és német nyelven 1961-ben publikált *Eichmann Magyarországon: Dokumentumok* című munkájával. Lévai munkásságához lásd Ferenc LACZÓ, The Foundational Dilemmas of Jenő Lévai. On the Birth of Hungarian Holocaust Historiography in the 1940s, *Holocaust Studies,* 2015/1–2, 93–119.

33 SÓLYOM József–SZABÓ László, *A zuglói nyilasper,* Budapest, Kossuth, 1967. Kritikájára lásd MÁTHÉ Áron, *A zuglói nyilasok pere, 1967. Értelmezési lehetőségek,* Budapest, Századvég, 2014.

le: Mivel azt nem tehették meg, hogy kimutatják, hogy a forradalom a népből, alulról jött, továbbá azt sem sikerült igazolni, hogy külföldi fasiszta nyomásra robbant ki, ezért valódi fasisztákat kellett találni, akiket felelőssé tehetnek és megbüntethetnek 1956-ért. Mivel 1956 megmutatta, hogy aki antikommunista, az nem feltétlenül fasiszta, az MSZMP és a belügy mindent megtett, hogy ezt a sztálini nézetet újrakonstruálja. Ehhez kellettek a hús-vér fasiszta-nyilas bűnösök, ezért volt szükség a zuglói kirakatperre, amelyből a korabeli sajtó nagy, országos jelentőségű ügyet kreált. Röviden: a „fasiszta" fogalom újjáéledése ez okból terjedt el és rakódott rá mindenre, ami az 1956-os forradalommal összefüggött. A holokauszt idején elkövetett gyilkosságok természetesen a legextrémebb fasiszta bűnök közé kerültek, az „antifasizmus" fogalma pedig ennek ellenkezőjeként terjedt el mindenre, ami haladó.[34] Pusztán az e cél szolgálatába állított propaganda része volt az a rengeteg vulgáris, értékítéletet kifejező jelző, amelyeket ezekben a cikkekben rendre megtalálunk. A német megszállást például a „német és fasiszta hordák elárasztották Magyarországot"[35] formulával írták le. Az 1960-as évek sajtójában ennek megfelelően a következő fogalmakkal találkozhatunk:

A holokausztra használt körülírások

fasiszta/náci barbarizmus
Horthy-fasizmus
fasizmus
náci fasizmus
antiszemitizmus
fasiszta/náci (tömeg)gyilkosság
fasiszta/náci üldöztetés
zsidók kiirtása
zsidóüldözés
zsidóság pusztulása
zsidóság tragédiája
zsidó szenvedés
fasiszta idők szenvedései
ártatlanok szenvedései (ritkán)
hitleri tragikus korszak (ritkán)

34 MÁTHÉ, *i. m.,* 19–44.
35 SÓS Endre, Emlékezések és tanulságok, *Új Élet,* 1965. augusztus 15., 1.

Az üldözöttekre használt körülírások

mártír, mártírok (mártír-istentiszteletek, mártírmegemlékezések, mártírkönyv, mártíremlékmű, mártírünnepség stb.)
zsidó mártírok (csak az Eichmann-per után)
elhurcolás, elhurcoltak
fasizmus/nácizmus zsidó áldozatai/mártírjai

A vizsgált időszak közbeszédében a „holokauszt" vagy a „soá" fogalmak ismeretlenek voltak. Sem a propagandakiadványokban, sem a tankönyvekben, sem a sajtóban nem találkozunk a ma ismert holokausztfogalmat még csak mással helyettesítő vagy körülíró szavakkal sem. Ehelyett tisztán politikai célok mentén döntötték el a cikkírók, hogy mit és mennyiben írjanak le a magyar holokauszt valóságából. A célok a következők voltak:

1. Eichmannt és társait fasisztának bélyegezni
2. Eichmannt a német politikai célokkal egybekapcsolni
3. A náci politikai célokat egybekapcsolni/egybemosni az NSZK politikai céljaival
4. Ezáltal a náci és NSZK politikát egybekapcsolni, folytonossá tenni
5. Ritka esetben a náci–nyugatnémet összekapcsolás révén a kapitalizmust kárhoztatni
6. A kapitalista Izraelt összekapcsolni a kapitalista NSZK politikájával, és közös platformot teremteni
7. Melléktermékként a magyar felelősséget elhárítani, és mindent a német félre, illetve a második világháború alatti szélsőjobbra (a nyilasokra) fogni
8. A szocialista államrendbe be nem illeszkedő, kapitalistának bélyegzett cionista zsidóságot kárhoztatni

Ezzel megegyezően Bohus Kata az Eichmann-per sajtóját elemezve arra jutott, hogy az általa átvizsgált újságcikkek tartalmi megoszlása a következő:

1. Eichmann élete és magyarországi tevékenysége (55 cikk)
2. Eichmann és a gazdag zsidók kapcsolata (9 cikk)
3. NSZK-kritika (64 cikk)
4. Nyugati államok és szervezetek kritikája (4 cikk)
5. Izrael kritikája, az NSZK-val való összekapcsolás révén (22 cikk)
6. A cionista eszme kritikája (1 cikk)[36]

[36] Kata Bohus, Not a Jewish Question?, id. kiad., 755.

Figyelemre méltó, ahogyan az irányított sajtó a Kasztner-csoport tevékenységét kezelte: Kasztnerék beemelése a tematikába ugyanis arra volt jó, hogy kapcsolatot teremtsen a nácik és az 1948-ban Izraelt megalapító cionisták között. A Komoly Ottó vezette cionista Budapesti Segély- és Mentőbizottság (a Vaada) ily módon, igaz, burkoltan, de a nácik szálláscsinálója lett ebben a narratívában, és Izrael aktuális „reakciós" politikájának magyarázatául szolgált – amely rezsimmel a magyar állam szovjet nyomásra rövidesen (a hatnapos háború ürügyén) megszakított minden hivatalos kapcsolatot.

Mindez jól jellemzi azt a felemás viszonyt, amely egyéb vonatkozásokban is e korszak sajátja. A zsidó származású/identitású olvasók főként az *Új Élet* című felekezeti lapban olvashattak a holokausztról. A már többször említett nagy pereket és az NSZK fasizmusával, illetve a nyugatnémet kárpótlási törvénnyel foglalkozó leleplező cikkeket leszámítva azonban jobbára az emléktáblák, „mártírünnepségek" kapcsán találunk szűkszavú vagy a felelősséget elkenő tudósításokat,[37] még ritkábban a NÜB „zarándokútjai" kapcsán. Az áldozatokra vonatkozó „mártír" szó tömeges elterjedése ugyancsak ennek az időszaknak a terméke, nem véletlenül: e súlyosan megtévesztő, már-már történelemhamisító kifejezés használatának célja, hogy az önként vállalt áldozatiság fogalmával eltereljék a figyelmet a felelősség kérdéséről. Ha explicit módon áldozatokról lett volna szó a sajtóban, akkor felelősöket is kellett volna keresni, a többségi társadalom felelősségét is firtatni kellett volna, ez pedig a rendszer számára kínos volt.

A sajtócikkek további sajátossága, hogy ha már a „zsidóság", „zsidó" szavakat óvatosan, vagy egyáltalán nem merték leírni, a náci bűnök említésekor a baloldali és kommunista ellenállást emelték ki. Különösen szemet szúró ez a tény a lágerek felszabadításának 20. évfordulójára írt újságcikkek esetében. Számos esetben már az apropó is az volt, hogy a kommunista foglyokra emlékeztek. A *Népszava* 1965 tavaszán terjedelmes beszámolójában a következőképpen fogalmazott:

> Buchenwald egykori náci koncentrációs tábor volt foglyai vasárnap ünneplik meg a tábor felszabadításának 20. évfordulóját. A foglyok az illegális kommunista pártszervezet vezetésével fellázadtak a rabtartó SS-gyilkosok ellen és fegyveres harcban felszabadították magukat.[38]

Ami a jeruzsálemi Eichmann-per és az 1966/67-es zuglói nyilasper historiográfiáját illeti, az utóbbi évtizedben megbízható szakirodalom tárgyalja

[37] Ritka kivételt jelent, hogy Randolph L. BRAHAM *The Hungarian Jewish Catastrophe. A Selected and Annoted Bibliography* című könyvéről (New York, YIVO Institute for Jewish Research, 1966) szakszerű, részletes és meleg hangú recenziót közöltek: BENOSCHOFSKY Ilona, A magyar zsidó katasztrófa, *Új Élet,* 1966. május 15., 3.

[38] Magyar partizánküldöttség érkezett a buchenwaldi ünnepségre, *Népszava,* 1965. április 11., 5.

mindkét eseményt.[39] Témánk szempontjából mégis röviden szólunk ezekről, hiszen mind az Eichmann-per, mind Kröszl Vilmos és társainak büntetőpere mérföldkövet jelentett a holokauszt-diskurzusban (igaz, az utóbbi csupán magyar vonatkozásban); továbbá azért is, mert kiválóan illusztrálják az MSZMP felemás viszonyulását a kérdéshez.

Az MSZMP KB által kialakított előzetes felfogás határozta meg a politikai irányvonalat, a különféle sajtóorgánumok csak ennek szellemében adhattak tudósítást. A KB 1960. július 28-i ülésén Kádár szavai nyomán így határozott:

> Nem jó ezekből a nyomorult fasiszta ügyekből kizárólag zsidókérdést csinálni. Ha mi ebben a dologban fellépünk, a döntő az legyen, hogy ez az Eichmann a magyar állampolgárok százezreit gyilkolta meg. Ennek a vonalnak kell erősnek lennie, ne az a vonal legyen, hogy zsidókérdést csinálunk ebből az ügyből.[40]

A hazai tudósítások e kívánalomnak messzemenően eleget tettek,[41] továbbá a politikai vezetés is mindent elkövetett, hogy a magyar felelősség firtatása a médiában alulreprezentált legyen. A magyar sajtó a főbb napilapok részéről több tudósítóval (Barcs Sándor, Pethő Tibor, Koncsek László) vett részt a bírósági tárgyaláson, és rendszeresen beszámolt róla. Az *Új Élet*et Lévai Jenő képviselte.[42] Lévai és Benoschofsky Ilona, akik a magyar zsidóság képviselőiként jelentek meg a korabeli sajtóban, összesen 137 cikket írtak a témában.[43] Ezek lényege, hogy a fasizmus–antifasizmus dichotómiábába ágyazták mondanivalójukat, s ezáltal a kádári irányvonalnak messzemenően megfeleltek, hiszen leválasztották a kérdést a zsidóság szenvedéseiről, és egyfajta általános „népellenes" cselekménysorozatként láttatták a holokausztot.

Ami a zuglói nyilaspert illeti, Kröszl és társai ellen lakossági bejelentés nyomán már 1957 óta nyomoztak, de csak 1965-ben került sor a perre. A rendőrség széles körű „nyilasvadászatba" kezdett, amelybe a NÜB is felhívással kapcsolódott be, miszerint hozzá küldjék a kiegészítő információkat

[39] lásd például Máthé Áron, *A zuglói nyilasok pere, 1967,* id. kiad., 2014; Lénárt András: A megtalált ellenség. Egy nyilasok ellen folytatott nyomozás a hatvanas években, in *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989,* szerk. Ungváry Krisztián, Budapest, 1956-os Intézet–Jaffa, 2013, 353–395; Csonka Laura, Az Eichmann-per magyarországi sajtóvisszhangja, id. kiad. 246–265.

[40] E sokat idézett mondat kontextusát az elsősorban lásd Gáspár Ferenc, Az Eichmann-per és a magyar politikai vezetés, *Szombat,* 2002. november, 27–30; Győri Szabó, *A kommunizmus és a zsidóság,* id. kiad., 21–25; Kovács András, A holokauszt emlékezete és a magyar társadalom: A holokauszt-múzeum fogadtatása a magyar közvéleményben, in *Tanulmányok a holokausztról,* IV, szerk. Randolph L. Braham, Budapest, Presscon, 2006, 289–304.

[41] Csonka Laura, Az Eichmann-per magyarországi sajtóvisszhangja, id. kiad., 246–265.

[42] Lévai itteni működéséről részletesen tudósít Dési János, Lévai Jenő Jeruzsálemben, *Múlt és Jövő,* 2015/1, 76–86.

[43] Bohus, Not a Jewish Question?, id. kiad., 753.

tartalmazó lakossági bejelentéseket.[44] Az MSZMP azonban nem akarta túl szélesre tárni a nyomozást és a felelősségre vonást.[45] Egy hónappal a nyomozás megindulását követően politikai nyomásra le is zárták azt, és sebtiben elkészítették a vádiratot. A televízió és a főbb sajtóorgánumok tudósítottak a perről, de a téma sehol sem nem kaphatott vezető helyet („mértékletes nyilvánosság"), mivel nem akarták túlságosan bolygatni a lakosság érzelmeit a régi zsidó és nyilas ügyekkel.[46] Az állambiztonsági szolgálat élénken figyelte az ügyet, a lakossági reakciókat: Lénárt András történész a jelentések elemzése révén kimutatta, hogy a lakosság valójában inkább elterelésnek tartotta a pert. Sőt voltak, akik „a belső gazdasági nehézségekről, külpolitikai problémákról való elterelésnek vélték az ügyet, és kétségbe vonták a vádlottak bűnösségét és az eljárás megalapozottságát".[47] Máthé Áron kísérletet tett Kröszl Vilmos és nyilas társainak perének 1944-gyel és 1956-tal való összekapcsolására. Nézete szerint '56 megmutatta, hogy aki antikommunista, az egyszersmind feltétlenül fasiszta, az MSZMP és a belügyi tárca pedig mindent megtett, hogy ezt a sztálini nézetet újrakonstruálja. Ehhez viszont kellettek a hús-vér fasiszta-nyilas bűnösök: a zuglói nyilasper olyan kirakatperré vált, amiből a korabeli sajtó nagy, országos jelentőségű ügyet kreált a fentiek szellemében.

A két per után azonban nem következett nyugalom. Az arab–izraeli hatnapos háború után (1967. június 5–10.) Magyarország befagyasztotta az Izraellel folytatott kapcsolatokat, sőt a zsidó állammal megszűnt a diplomáciai viszony is. Ennek örvén a holokauszt kapcsán a fentiekben leírt „fasiszta" jelzőt a hatalom kiterjesztette Izraelre is. Az a skizofrén helyzet alakult ki, hogy a fasisztának bélyegzett Német Szövetségi Köztársasággal párhuzamot vonva Izrael nemcsak agresszív, kapitalista államként lett beállítva, de fasisztaként is. Az MSZMP pártvezetői előtt is ismert volt, hogy a hazai zsidóság többsége persze titokban a zsidó állam pártján állt. 1984-ig még a rokonlátogatáshoz is alig adtak ki útlevelet a hozzátartozóknak. Komoróczy Géza szerint ettől kezdve „két évtizedre megszűnt Magyarországon a zsidó sajtónyilvánosság".[48] Kutatásaim során azonban nem ezt tapasztaltam, hanem sokkal inkább a politikai irányításnak a holokausztról folytatott beszéde kettősségét, vagyis azt, hogy a sajtónyilvánosságban a vészkorszak – ha nem is így hívták – valamiképpen továbbra is megjelent.

A történelem politikai használata akkor tetőzik, ha egy bizonyos múlt em-

[44] ÁBTL V-153693/11. d.48-56. BM III/1. oszt. jelentés, 1966. május 11. A felhívás a *Népszabadság* 1967. június 7-i számában késve is megjelent.

[45] Korom Mihály MSZMP KB titkár levele a nyomozást vezető szerveknek: „Kérlek – ismételten – ne engedjétek a szélesítési törekvéseket érvényesíteni. Ellenőrzés alá kell jobban venni az ilyen ügyeket." ÁBTL V-153693/11. d.209-223. BM III/1. oszt. jelentés, 1966. június 7.

[46] LÉNÁRT, *i. m.,* 527–528.

[47] Uo.

[48] KOMORÓCZY Géza, *A zsidók története Magyarországon,* II, Pozsony, Kalligram, 2012, 1047.

lékezetét erőlteti rá a társadalomra. Míg a történész elsősorban megérteni akarja a múltat, a politika csak hasznot akar húzni belőle – ez a fő különbség a kettő között. A politikailag instrumentalizált történelem egyedüli funkciója az, hogy életben tartsa egy adott politikai közeg egységét.[49] Pierre Nora nyomán ma már közismert: a modern humán tudományos világképre épülő történettudomány befolyásolja az emlékezést, egyfajta kánont hoz létre, különösen diktatúrákban.[50]

A neves társadalomtörténész, Gyáni Gábor a következőképpen summázza e kérdést: a vizsgált korszak általános szakirodalmában szinte nincs szó a zsidókérdésről, ez a körülmény nehezítette a korai Kádár-korszakban a kérdés feldolgozását, amely az „egyetemleges ártatlanság hazug fátylába burkolta a második világháború emlékezetét". Pontosabban:

> Az 1980-as évekig a történészek [Magyarországon] nem sok figyelmet szenteltek a zsidó genocídiumnak; rendszerint vészkorszakként utaltak rá, és az események fasiszta jellegét emelték ki, vagyis nem, vagy alig tettek különbséget a világháború által előidézett általános magyar és a zsidó tragédia között.[51]

Ez a sommás megállapítás azonban, amely egybecseng a bevezetőben mondottakkal, több szempontból sem feltétlenül igazolható.

Sokan elfeledkeznek arról, hogy a vészkorszakkal kapcsolatban a nyugati világ a háborút követően legalább egy évtizedig hallgatásba burkolódzott. Tony Judt erre reflektálva amellett érvel, hogy azért sem foglalkozott senki jó ideig a holokauszttal, mert a háború után mindenki a győztesekkel foglalkozott, a szövetségesekkel próbált azonosulni, és különösen a legyőzött államok szégyellték bevallani múltjukat, továbbá elfogadták a győztesek jogát arra, hogy maguk alakítsák a diskurzust – magukról. Ebbe az elképzelésbe évtizedekig nem fért bele, hogy az érintett államok által is véghezvitt tömegmészárlás vagy a kollaboráció kínos emlékét felszínre hozzák. A neves szerző szerint a fentiek Magyarországon is perdöntőnek bizonyultak a fent említett kommunista múltelsöprés, tabusítás alátámasztására.[52] E keretrendszerben érdemes a vészkorszak megjelenését tovább bontanunk.

49 Gyáni Gábor, A történelem jelentése és politikai haszna, in *Történelem és emlékezet. Egy akadémiai ülésszak előadásai,* szerk. Hunyady György–Török László, Budapest, Kossuth, 2014, 64–66. Lásd részletesen Bakk Miklós, *Politikai közösség és identitás,* Kolozsvár, Komp-Press, 2008.

50 K. Horváth Zsolt, Emlékezet a történelem után, in Uő, *Az emlékezet betegei,* Budapest, Kijárat, 2015, 304–310.

51 Gyáni Gábor, A holokauszt magyar emlékezete, in *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán,* szerk. Randolph L. Braham–Kovács András, Budapest, Balassi, 2015, 188–191.

52 Tony Judt, The Past is Another Country. Myth and Memory in Postwar Europe, *Daedalus,* 1992/4 (Fall), 84–86. Lásd még *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath,* szerk. István Deák–Jan T. Gross–Tony Judt, New York, Princeton University Press, 2000, 293–324.

Németországban a vészkorszakkal való szembenézés ugyancsak felemás volt. Az 1950-es évek végétől leginkább a szelektív emlékezés terminussal írható le a német magatartás. Azaz a náci bűnöket igyekeztek úgy beállítani, hogy azok nem az áldozati csoportok, hanem a német nép ellen irányultak.[53] Hozzá kell azonban tenni, hogy nyugaton az 1970-es évek végéig a háború náci áldozati csoportjaként elsősorban a szovjet hadifogolytáborokban sínylődők jelentek meg, és csupán másodsorban a zsidók.[54] Ez a szelektivizmus ugyancsak messzemenő következményekhez vezetett.

A Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága mint a holokauszt ügyének letéteményese

A Kádár-kori holokausztemlékezet fő letéteményese – némiképp ellentmondásosan – a rendszeren belül keresendő, elsősorban a részben túlélőkből álló, 1957-ben megalapított Magyar Partizán Szövetség keretén belül. A Partizán Szövetségben tagok lettek azok is, akik 1956-ban a forradalom ellen harcoltak, illetve a megtorlásokban részt vettek. A Szövetség elődszervezeteinek története 1945-re nyúlik vissza, de az MSZMP-n belüli stabil, önálló működése csak az 1950-es évtized legvégére datálható.[55] Kevés releváns irat maradt meg a szervezet korai időszakáról, ezekből pedig úgy tetszik, megalakulásának még a célja sem volt világos: a pártvezetés feltehetően a nyugati társaival, testvérszövetségeivel egyenrangú magyar partizánszövetséget akart, ami Kádárék külpolitikai elszigetelődésén is változtatni képes. A Partizán Szövetség főtitkárának Gábor Józsefet választották. Volt egy tagozata Deportáltak Antifasiszta Bizottsága néven (amely később felvette a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága [NÜB] nevet s mint ilyen vált meghatározóvá), amelyben szerepet kaptak volt pufajkások, egykori ávósok is.[56] A NÜB kifejezetten azzal a céllal alakult meg, hogy a Partizán Szövetség zsidóügyekre szakosodott szervezeteként funkcionáljon. Ungváry Krisztián szerint létesítése

> …összefüggött azzal, hogy a pártdoktrína szerint a náci üldözések elsősorban nem a zsidókat, hanem az antifasisztákat (akik véletlenül zsidók is lehettek) sújtották. 1965-ben a magyar Auschwitz-kiállítás lektorai ennek szellemében tették például azt a javaslatot is, hogy a zsidók helyett immár több nem zsidó mártírt

[53] Lásd például Geoff Eley, The Past under Erasure? History, Memory and Contemporary, *Journal of Contemporary History,* 2011/July, 555–573.

[54] Gyáni, *i. m.,* 191.

[55] Ungváry Krisztián, Kárpótlás és kifosztás között: Németország kárpótlási kifizetései a Kádár-rendszerben, in Uő, *Tettesek vagy áldozatok? Feltáratlan fejezetek a XX. század történelméből,* Budapest, Jaffa, 2014, 208–219.

[56] Például November László, Szenes Iván, Verő Gábor. Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény, NÜB-iratok, leltározatlan személyi anyagok.

(„nem zsidó kommunistát") kellene beállítani, mondván, nem a zsidó származás, hanem az antifasiszta érzülettel való azonosulás volt a nélkülözések alapja. Az elkészült kiállítás 120 paneljéből végül csupán 10 (!) utalt a zsidó áldozatokra. […] Különös, hogy a kommunista szervezők nem vették észre: zsidók és antifasiszták megfeleltetése egyáltalán nem esik távol a „zsidó bolsevizmusról" szóló nemzetiszocialista tézistől, amely szintén a zsidók és a nemzetközi kommunizmus közötti azonosságot feltételez.[57]

A NÜB kapcsolattartóként és egyúttal közvetítőként lépett fel, továbbá érdekképviseleti szerepet is betöltött az országban élő mintegy 65 ezer túlélő felé (akik közül 1957-ben 15 ezren párttagok voltak).[58] Az itt érintett időszakban legfontosabb szerepe a nyugatnémet kárpótlási törvényekkel megalapozott kifizetések lebonyolításában volt. A német–magyar államközi szerződés révén ugyanis a NÜB volt az, amely az NSZK-tól érkező kárpótlást kifizette a túlélőknek.[59] Ungváry Krisztián kissé túlzó megfogalmazásában e tekintetben a NÜB egyfajta „behajtó" és „kápó" szerepet töltött be.[60]

A Partizán Szövetség, azon belül a NÜB volt tehát az a magyar szervezet, amely felemás módon bár, mégis felelősséget viselt a holokauszt emlékének életben tartásáért. Ennek érdekében a NÜB szerteágazó tevékenységet folytatott. A magyarországi közvélemény elsősorban azokról az eseményekről értesült, amikor egykori koncentrációs táborok területén működő emlékhelyekre vagy nemzetközi testvérszervezetek ünnepségeire, felszabadulási megemlékezésekre küldtek ki delegációt. Minderről a sajtó rendre beszámolt, ily

[57] Ungváry, *i. m.,* 218–220.

[58] Uo., 221.

[59] A politikailag-pénzügyileg roppant problematikus kárpótlási folyamat vizsgálatára nem született eddig átfogó kísérlet, noha a telkes kárpótlási iratanyag, benne a magánszemélyek kérelmei és elbírálásuk a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában kutathatók. Terjedelme: 1793 raktári egység, 1643 doboz, 150 kötet (összesen 215,21 ifm). 1975-ig kb. 200 ezer magyar állampolgár kapott csekély összegű NSZK-ból érkező kárpótlást, amelyet a magyar állam valutaproblémái miatt forintban, rossz átváltással fizetett ki az érintetteknek – Frisch György, a NÜB utódszervezetének, a Nácizmus Üldözötteinek Országos Érdekvédelmi Szervezete elnökének kutatásai alapján (2008) és közlése szerint (2015). Frisch állítása szerint a NÜB eleve 1957-ben abból a célból alakult, hogy a német kárpótlás kifizetése miatt legyen egy magyar partnerszervezet, amely vele tárgyal, és amely által a kifizetéseket intézi, az NSZK ugyanis ez ügyben nem akart közvetlenül a magyar állammal szerződést kötni. Lásd még A NÜB tájékoztatója: a nyugatnémet kártérítések kifizetéséről, *Új Élet,* 1971. november 1. 1., Feljegyzés kártérítésről a PM részére, 1966. január 19. MNL OL KÜM, általános ügykezelési iratok, 1966. 3. doboz, II/272.; MNL OL M KS MSZMP KB Titkárság, 288. f.7/498. őe. 1976. március 4.; *A második világháború alatt sérelmet szenvedett zsidó származású magyar állampolgárok kárpótlásának folyamata Magyarországon. Előzetes összefoglaló,* szerk. Botos János–Csató Mihály–Haraszti György–Huhák Heléna, Budapest, Holocaust Közalapítvány, 2011. (A munka angolul is megjelent ugyanezen adatokkal.)

[60] Ungváry, i. m., 222.

módon némiképp befolyásolva a közvéleményt is. Az idevágó levéltári iratokból jól látszik, hogy nagyobb rendezvények (például a Nemzetközi Mauthausen Bizottság ülése) esetén rendszeresen felkérték a *Nők Lapjá*t és más napilapok, hetilapok szerkesztőségét, hogy írjanak cikket, közöljenek tudósítást, illetve tartsanak sajtóankétokat ezekről. Például 1960. augusztus 13-án a Szövetség egyik jelentésében Mauthausennel kapcsolatban a következőket olvassuk:

> …szeptember negyedik hetében közleményeket kell elhelyezni a napilapokban a Nemzetközi Bizottság ülésével kapcsolatban, különös tekintettel annak napirendjére. Felkérjük a Magyar Ifjúságot, hogy idézze emlékezetébe a mai fiatalságnak, hogy mit jelentett Mauthausen.[61]

A NÜB és a Partizán Szövetség elnöki ülésein egy-egy „zarándokút" kapcsán kifejezetten törekedtek arra, hogy ez ne csak belső ügy legyen: a sajtó mellett tömegszervezetek képviselőit is hívták, illetve a KISZ vagy az Úttörőszövetség delegációjával utaztak. Emellett rendre erőfeszítéseket tettek, hogy egy-egy megemlékezés egyszersmind politikai képzés is legyen. Az 1962. évi jelentés például így summázta a fentieket:

> Ez évben is propagandamunkánk célja az volt, hogy hozzájáruljon a dolgozó tömegek, különösen az ifjúság kommunista neveléséhez. Megismertessük a fasizmus igazi arculatát, a kommunisták harcát a fasizmus ellen, az ellenállási mozgalomban – az illegalitásban – és napjainkban, az újjáéledő fasizmus ellen. Fellépni a propagandamunka minden területén az újjáéledő militarizmus és revansista politika ellen.[62]

A „zarándokutak" mindenkor politikai célokat is szolgáltak, amennyiben a kommunista párt békés politikáját voltak hivatottak kifejezni a „fasiszta" kapitalista államokkal szemben. A politikai célok szolgálata azonban nem egy esetben előnyökkel is kecsegtetett: az, hogy az Auschwitzba, Theresienstadtba és a Német Demokratikus Köztársaság területén fekvő egykori lágerekbe, vagy nyugat felé, Mauthausenbe és Dachauba induló társasutazásokon nemcsak túlélők és leszármazottak, hanem társadalmi szervezetek (elsősorban a Nőszövetség, az Úttörőszövetség, a KISZ) küldöttei is mindig részt vettek, segítette az emlékezet szélesebb körű megtartását is. Gáti Ödön főtitkár szavaival élve (NÜB elnökségi ülés, 1963. április 1.): „A NÜB munkájában nagy hangsúlyt fektet arra, hogy a munkában a faji jelleget kiküszöbölve,

[61] PIL 299. f. 1. állag, 1960. év, 2. őe.: Mauthauseni emlékünnepséggel kapcsolatos levelezés, 6–8.

[62] PIL 299. f. 1. állag, 1963. év, 2. őe.: NÜB-jelentés a Mauthausen-csoportról, 5.

mindenkor politikai jellegű legyen.”[63] Az egyik, a felszabadulás 20. évfordulójára kiküldött (dachaui) utazásról készült jelentésben olvasható vissza-visszatérő jellegzetes kritika ezzel kapcsolatban azonban például felrótta, hogy lenne javítanivaló a társadalmasításon:

> Feltétlenül el kellene érni, hogy az Ibusz az ilyen zarándokutakat jobban támogassa, illetve foglalkozzon vele, mert politikai szempontból helyesnek vélték volna, ha Magyarországról legalább 40-50 ember vett volna részt ezen az ünnepségen [1965 májusában]. A jelentés szerint az átpolitizáltság emelte volna úgy a német bajtársak, mint a többi nyugati országok előtt Magyarország, valamint a Szövetség és a Bizottság tekintélyét is.[64]

A holokauszt emlékének ápolását és a politikai igény kiszolgálását mint a NÜB együttes, közös célját ugyancsak hűen tükrözi a Nemzetközi Mauthausen Comité 3., berlini közgyűlésén részt vett ismeretlen magyar küldött 1966-os, keltezetlen beszámolója, amely szerint a Comité az alábbi határozatokat hozta. Ebből is megfigyelhető, hogy a jelenség nemcsak magyar, de a Comitében döntő szerepet játszó egyéb szocialista államokban is hasonló lehetett. A határozatok:

> 1. a neo-nácizmus új megjelenési formája elleni állandó küzdelem; 2. A deportálás emlékének fenntartása olyan értelemben, hogy ez állandó alapja legyen antifasiszta jellegű munkájának; 3. valamennyi túlélőt, szabadgondolkodásút összekapcsolni a békeharccal; 4. felvilágosító munka minden területen, de különösen az ifjúság körében.[65]

Fontos kiemelni, hogy a közélet más szegmenseihez hasonlóan ezekben a jelentésekben sem esett soha szó a zsidókról, zsidóságról mint a legfőbb áldozati csoportról, vagy a megsemmisítés céljáról.

Ide kapcsolhatóak azok az – emlékművek és emléktáblák avatása érdekében végzett – akciók, amelyeket a NÜB nemzetközi és hazai vonalon is végzett. Több tucat emlékmű finanszírozása fűződik a NÜB-höz e korszakban, közülük kettőt érdemes kiemelni. Az első az 1965-ben, többévi előkészítés után felavatott auschwitzi magyar emlékmű, amely az érdekelt nemzetek közül szégyenszemre az utolsóként készült el: a magyar állam ugyanis – a vonatkozó levéltári iratanyag alapján bizonyosan állítható – nem tartotta fontosnak és időszerűnek a magyar felelősség kérdését, amelyet Auschwitz

63 PIL 299. f. 2. csop. Magyar Partizánszövetség. 1. csomag, 4. OB-anyagok, 1963.
64 Jelentés a dachaui KZ tábor felszabadításának 20. évfordulójára rendezett ünnepségről, 1965. május 17. PIL 299. f. 2. csop. 2. csom. 12. Éves OB-anyag, 1965.
65 PIL 299. f. 2. csop. 3. csomag 17. Partizánszövetség, OB-jegyzőkönyvek, 1966–1969.

relációjában megkerülni azonban sehogy sem lehetett.[66] A másik, nagy vihart kavart, fontos emlékmű a mauthauseni monumentum volt. Kétévi munka, hosszas egyeztetés után sikerült 1963-ra addig eljutni, hogy a NÜB felkérésére Makrisz Agamemnon szobrászművész elkészítse a szobrot, amelyet Ausztriában felállíthatnak. Az 1963. április 1-jei elnökségi ülés jegyzőkönyvéből ismert, hogy a mauthauseni magyar emlékművet azonban még ekkor sem sikerült felállítani. Gábor István titkár beszámolója szerint a Titkárságot és a magyar nagykövetséget a FIR[67] és más európai testvérszervezetek évek óta egyaránt sürgették, tehát ezzel is nagy adósságot törlesztett. „Minden emlékmű elkészült, csak nekünk van kopjafánk" – hangzott el, joggal, egy felszólalásban.[68] A monumentumot végül 1964. május 19-én avatták fel.[69]

A másik fontos terület, amellyel a NÜB kapcsán szélesebb társadalmi rétegek találkozhattak az 1960-as években, megegyező a korszak emlékezetpolitikájában megfigyelhető neofasiszta-ellenes törekvésekkel. Ez persze ebben az esetben azt jelentette – összhangban a sajtóval kapcsolatban tett korábbi megállapítással –, hogy a nyugatnémet külpolitikát a náci Németország jogörökösének tételezték.[70] A NÜB mint az állampárt egyik szervezete a korszakban feladatának tekintette, hogy nyilatkozatokkal, előadások szervezésével, kiállításokkal fellépjen Konrad Adenauer állama „fasiszta" politikája ellen.[71] Sós György alelnök az 1961. február 13-ai elnökségi ülésen arra kérte az elnökséget: „fejezzük ki írásban, hogy az Országos Bizottság tevékenysége az MSZMP politikai és eszmei irányítása alatt áll."[72] Ez az irányvonal végig érvényesült, és különösen nagy jelentőségre tett szert a már említett német kárpótlási ügyek kapcsán.

A szűkebben értelmezett holokauszttal a fentieknél jóval intenzívebben foglalkoztak a NÜB egy-egy lágercsoportjában, vagyis azokban az alszervezetekben, amelyek egy-egy volt koncentrációs (vagy megsemmisítő-) tábor túlélőit tömörítették. E lágercsoportok esetében a Partizán Szövetség országos vezetésének irataiból kiviláglik, hogy visszatérő problémát jelentett a szervezeten kívüli számos tábori „kávéházi" összejövetel, vagyis nehezmé-

66 Nagy nehézségek után 1965 áprilisában avatták fel, az 1964-ben elkészült ottani első magyar kiállítás felújítása után, mintegy az új magyar kiállítási részleg mellékleteként. PIL 299. f. 2. csop. 2. csom. 12. Éves OB-anyag, 1965.

67 A FIR (Fédération Internationale des Résistantes – Association des Antifascistes) 1951-ben alakult Bécsben: az európai antifasiszta szervezeteket (így a Partizánszövetséget és a NÜB-öt is) magába tömörítő, erősen baloldali befolyás alatt álló nemzetközi ernyőszervezet.

68 PIL 299. f. 2. csop. Magyar Partizánszövetség. 1. csomag, 4. OB-anyagok, 1963.

69 A szobor körüli politikai-ideológia huzavona és semmitmondó viselkedés iskolapéldája. PIL 299. f. 2. csop. 2. csom. 12. Éves OB-anyag-1964. A szobor kivitelezésének, szállításának, munkadíjának végösszege összesen 1 377 063,93 forintra rúgott.

70 Regina FRITZ, *Nach Krieg und Judenmord,* id. kiad., 249–268.

71 PIL 299. f. 2. csop. Magyar Partizánszövetség. 1. csomag, 4. OB-anyagok, 1960–1970.

72 PIL 299. f. 2. csop. Magyar Partizánszövetség. 1. csomag, 4. OB-anyagok, 1961.

nyezték, hogy a túlélők szabad légkörben, s nem a párt által nyújtott ideológiai kötöttségek mellett kívánják emlékeiket ápolni.[73]

További terepet jelentettek a NÜB által szervezett előadások, programok, kiállítások. (Igaz, ekkor még „antifasiszta harc" céljából, felvilágosításképpen hozták létre vagy tartották meg ezeket.) Egy összefoglaló jelentés szerint ezek emlékünnepségek, koszorúzások, klubdélutánok, iskolai szervezetekben, iskolákban zajló felvilágosító előadások, tablókiállítások formájában valósultak meg, színvonalukat és az érdeklődők számát tekintve roppant heterogén skálán. Ezeken túlmenően 1963-ban megkezdték az emlékgyűjtést is: egyrészt a szakirodalom begyűjtése indult útjára, másrészt lágertárgyakat, dokumentumokat is kezdtek beadni a NÜB budapesti, Szabadság téri irodahelyiségébe az egykori rabok.[74] Egyébként magának a Partizán Szövetségnek is volt Propaganda Bizottsága.[75] E csoportban nagyarányú „dokumentumgyűjtés" folyt, de szinte kivétel nélkül a „nyugatnémet fasizmus" elleni küzdelem, valamit a hazai és nemzetközi munkásmozgalom és partizánmozgalmak dokumentumait keresték, a holokausztét nem.[76] Már 1960-ban több beszámoló arról tudósított, hogy különféle gyárakban, üzemekben, iskolákban, szervezetekben „antifasiszta propagandamunkát" végeztek, többek közt előadások és üzemi kiállítások formájában.[77] Ezeknek nem maradt fenn dokumentációja,

66 Nagy nehézségek után 1965 áprilisában avatták fel, az 1964-ben elkészült ottani első magyar kiállítás felújítása után, mintegy az új magyar kiállítási részleg mellékleteként. PIL 299. f. 2. csop. 2. csom. 12. Éves OB-anyag, 1965.

67 A FIR (Fédération Internationale des Résistantes – Association des Antifascistes) 1951-ben alakult Bécsben: az európai antifasiszta szervezeteket (így a Partizánszövetséget és a NÜB-öt is) magába tömörítő, erősen baloldali befolyás alatt álló nemzetközi ernyőszervezet.

68 PIL 299. f. 2. csop. Magyar Partizánszövetség. 1. csomag, 4. OB-anyagok, 1963.

69 A szobor körüli politikai-ideológia huzavona és semmitmondó viselkedés iskolapéldája. PIL 299. f. 2. csop. 2. csom. 12. Éves OB-anyag-1964. A szobor kivitelezésének, szállításának, munkadíjának végösszege összesen 1 377 063,93 forintra rúgott.

70 Regina FRITZ, *Nach Krieg und Judenmord,* id. kiad., 249–268.

71 PIL 299. f. 2. csop. Magyar Partizánszövetség. 1. csomag, 4. OB-anyagok, 1960–1970.

72 PIL 299. f. 2. csop. Magyar Partizánszövetség. 1. csomag, 4. OB-anyagok, 1961.

73 PIL 299. f. 2. csop. Magyar Partizánszövetség. 1. csomag, 4. OB-anyagok, 1959.

74 Uo.

75 1963-ban tagjai: Bedő László, Harsányi János, Kornis Pál, Otta István, Sallai Elemér, Szántó Rezső, Székely Miklós, Vágó Ernő, Veszprémi József.

76 E csoport tevékenysége különösen az 1968–1969. évben jól dokumentált, s ebből kiderül: a munkásmozgalmi relikviákon, tanúvallomásokon, fotókon túlmenően semmi, így a holokauszt kérdése sem érdekelte a Szövetség bizottságát. Úgy tűnik, ezt csak és kizárólag a Partizán Szövetség kebelébe tartozó, ám önálló NÜB-nek tartották fenn. Lásd kül.: PIL 299. f. 1. állag 1969. év. 2. őe. MPSZ Történelmi és Propaganda Bizottsága 1969. évi munkaterve; PIL 299. f. 1. állag 1968. év 1. őe. Történelmi és Propaganda Bizottság 1968. évi munkaterve.

77 PIL 299. f. 1. állag, 1960. év, 2. őe.: mauthauseni emlékünnepséggel kapcsolatos levelezés, 98.

de aligha kétséges, hogy általuk valami módon a gyárakban, iskolákban szóba került a vészkorszak. A töredékes statisztikákból csak becsülni lehet, hogy ezek az előadások milyen kört vonzottak. Két évvel később, 1962-ben az alábbi képet látjuk a NÜB előadás-sorozata kapcsán *(2. táblázat):*[78]

2. táblázat

19 diafilmes előadás	2100 résztvevő
11 kiállítási helyszín	1400 látogató
ebből vidéken 13 diafilmes előadás	1800 résztvevő
ebből Budapesten 6 diafilmes előadás	300 résztvevő
ebből vidéken 4 kiállítási helyszín	7090 látogató
ebből Budapesten 7 kiállítási helyszín	6900 látogató

E programok nemes céljait nem lebecsülve kijelenthető, hogy tevékenységüket erősen meghatározta a kommunista propaganda. Egy szemléletes példa: 1959. január 27-én a NÜB emlékestet szervezett az Auschwitz-táborcsoport részvételével, amelynek programját Ascher Oszkár színész-rendező állította össze.[79] A bevételeket az ekkor már tervbe vett, de végül csak évekkel később megvalósult auschwitzi magyar emlékmű javára ajánlották fel. Az elnökség, heves vita után, az emlékestet engedélyezte: megegyeztek, hogy a Szövetség részéről Verő Gábor túlélő mond majd beszédet. 550 fő részvételével számoltak, ami 10 ezer forint bevételt jelentett. Abban is egyetértés mutatkozott, hogy a politikumot nem szabad mellőzni: kommunista rendezvénynek kell lennie, és a Párt illetékeseinek véleményét előzetesen ki kell kérni. Mint Solymosi (?) elvtárs megjegyezte:

> A Párttal kell beszélni, de itt az elvtársak foglaljanak állást. Véleményem szerint fontos lenne, hogy megtartsuk. A fasizmus elleni harc szempontjából politikailag ennek nagy jelentősége van. Nem szabad zsidó kérdést csinálni belőle. Véleményem szerint ennek nagy jelentősége lenne, ha kellőképpen propagáljuk.

Nagyon úgy tűnik tehát, hogy a kezdet kezdetétől fogva az efféle („zsidótárgyú") rendezvényeket az elnökség elsősorban politikai rendezvényként kezelte. Így, mint leszögezték, a fent említett emlékest propagandájában is „emlékeztetni kell, kik szabadították fel Auschwitzot".

A Partizán Szövetség propaganda bizottságának éves munkatervei, így az 1961-es munkaterv bepillantást enged a szervezet feladatkörébe, amelyben szerepet kapott a vészkorszak emlékének ápolása is:

78 PIL 299. f. 1. állag, 1963. év, 2. őe.: NÜB-jelentés a Mauthausen-csoportról.
79 PIL 299. f. 2. csop. Magyar Partizánszövetség. 1. csomag, 4. OB-anyagok 1959.

1. Zarándokutak egykori lágerekbe: hét ilyen volt (Auschwitz háromszor, Budapest, Sachsenhausen, Mauthausen, Terezín), ezeken átlag ötven fő vett részt, szokásos módon politikai rosta után, a jelentkezők közül a társadalmi szervezetekből arányosan válogatva, s az ezekről szóló jelentéseket az MSZMP Titkárságának is felterjesztették.
2. Delegációs részvétel a táborok nemzetközi komitéin (két alkalommal). Kiállítások és előadások: több tucat kiállítási helyszín, illetve ehhez kapcsolódó előadás vagy önálló előadás, több ezer ember látta-hallgatta meg ezeket.

> A kiállítások és előadások célja az volt, hogy képeken is bemutassuk a Dicsőséges Tanács Köztársaságtól [sic!] napjainkig a kommunisták harcát, a fasizmus létrejöttét, rémtetteit, az ellenállási mozgalmat a lágerekben is, a felszabadulást, a neo-fasizmus elleni harcot a béke megszilárdításáért a XXII. Kongresszus szellemében.

3. Az egyes lágercsoportok rendszeres aktívaértekezletei a lágerekről és aktuális kérdésekről.
4. Nagyaktíva-értekezletek (két alkalommal): az első júniusban az Eichmann-perről és az SS nyugdíjtörvényéről. Beszámolót tartott Pénerné, akit a Szövetség kiküldött megfigyelőnek az Eichmann-per idejére Izraelbe, s egyúttal az ottani kommunista párttal való kapcsolat felvételére is.; a másodikat októberben Salgó László rádiós tartotta a „nemzetközi helyzetről”.
5. Az ifjúság bevonására filmvetítéssel egybekötött előadások megtartása.
6. Koszorúzási ünnepségek országszerte, táblák-szobrok avatása.[80]

Szokásos problémának bizonyult, hogy az egyes lágerek emlékhelyein az 1960-as években rendre kiállítások nyíltak, múzeumok alakultak. Ehhez több ízben kérték az egyes országok szervezeteinek, komitéinak segítségét, hogy küldjenek részükre kiállítási anyagokat. Magyarország ezeket rendre megígérte, de alig vagy a vártnál lassabban teljesítette. Ez volt a helyzet Dachau esetében is. A Dachaui Nemzetközi Bizottság 1964. november 28–29-i müncheni értekezletén például felmerült, hogy két barakkot rendelkezésre bocsátanak egy majdani magyar múzeum céljaira. Gáti Ödön delegált jelentésében (1964. december 4.) kijelentette: „Magyarország részéről még semmiféle anyag nem áll rendelkezésre, és ezért ígéretet tettem, hogy 1965. április 15-ig összegyűjtött anyagainkból küldeni fogunk.” Ugyanitt Gáti leírta, hogy a tábor felszabadulásának 20. évfordulójára nemzetközi emlékművet készítenek, amely célból javasolta 10 ezer forintnak megfelelő „belga fizetőeszköz

80 A NÜB jelentése az 1961. évben végzett munkáról, és javaslat az 1962-es évre. Készítette Gáti Ödön, 1962. január 15. PIL 299. f. 2. csop. Magyar Partizánszövetség. 1. csomag, 4. OB-anyagok, 1962.

(franc)" megküldését, „tekintettel arra, hogy Dachauban rengeteg magyar volt a magyarországi börtönökből. Az összes politikai foglyokat Dachauba vitték, sokan ott is maradtak." Jellemző, hogy a *zsidó* kifejezést ezúttal is kerülték, de még fontosabb tanulság, ezúttal is, hogy a magyar állam nem törekedett a holokauszt emlékének ápolására. Amennyiben a Partizán Szövetség és azon belül a NÜB ezt a saját költségvetéséből[81] meg tudta finanszírozni, a pártvezetés felsőbb köreiben nem gátolták, de egyébként semmiféle plusz segítséget nem kaptak „zsidó ügyek" finanszírozására.
Dicséretesnek mondható, hogy az évtized végére felmerült, hogy tevékenységüket a felnőtt lakosság mellett az ifjúság számára is tegyék közérthetővé. Ennek kapcsán szóba került az országos elnökség 1968. január 18-i ülésén[82] egy ifjúsági csoport megalakításának szándéka. Heves vita után az új csoport létesítését végül nem szavazták meg, mondván, nem lehet nehéz témákban gyerekeket foglalkoztatni. Gábor István kinyilvánította:

> Ez nem lehet a NÜB-nek feladata. Még az sem, hogy összehozzuk a feladatokat, esetleg még tánccal is egybekötve. Ezt hagyjuk csak a KISZ-re.

Sós György, a szövetség alelnöke szerint a fontos az emlékgyűjtés, emlékiratok készíttetése, ami több éve folyik, de „vannak vadhajtásai. […] Nem lenne jó, ha kizárólag az a kis kör gyűjtené össze az élményeket, akiknek szülei zsidó vallásuk miatt lettek üldözve." A vita további részének felszólalásai érzékletes látleletét nyújtják annak, hogy a zsidó vezetők mennyire kínosan igyekeztek elhatárolódni származásuktól, ha az az MSZMP irányvonalába ütközött.[83]

A Kádár-rendszernek a holokauszttal kapcsolatos felemás viszonyulása tehát a NÜB tevékenységében is tetten érhető. Összességben mégis értékelnünk kell azt az erőfeszítést és társadalmi munkát, amelyet e kommunista, politikai indíttatású szervezet tett a túlélőkért, illetve a vészkorszak emlékének életben tartásáért.

A tudományos emlékezet

A holokauszt emlékezte kapcsán esett róla szó, hogy noha a vészkorszak a Rákosi-rendszerhez hasonlóan továbbra is tabunak számított, az 1960-as évektől lassacskán mégis megjelentek az első tudományos igényű összefog-

81 A Magyar Partizán Szövetség évi költségvetése 1965-ben 879 ezer forint volt; a NÜB költségvetését a Pénzügyminisztérium külön keretben szabályozta: 1964-ben 213 ezer, 1965-ben 217 ezer forint. PIL 299. f. 2. csop. 2. csom. 12. Éves OB-anyag, 1965–1966.
82 PIL 299. f. 2. csop. 3. csomag 17. Partizánszövetség, OB-jegyzőkönyvek, 1966–1969.
83 Uo.

laló munkák, tanulmányok, dokumentumkötetek.[84] Láthatjuk ezúttal is, hogy hallgatásról szó sem volt, ám a sajtóhoz és az egyes művészeti ágakhoz[85] képest nem beszélhetünk igazán komoly, lényegi felélénkülésről: a tudományos feldolgozásoknak nem kedvezett a felemás emlékezetpolitikai, kötött ideológiai helyzet. A Horthy-kor historiográfiájára általánosságban is igaz, hogy csak az 1980-as évektől beszélhetünk az ideológiai elvárásokat, kötöttségeket hátrahagyó áttörésről. Főként Romsics Ignác és Püski Levente műveiből kitapintható, hogy a kommunista politika által kontrollált szakszerűbb fogalomhasználat, hiteles történeti munkák már az 1960-as években megszülettek.[86] Ugyanez figyelhető meg a holokauszt recepciójában is. Bár a történészek nemegyszer lesajnálóan nyilatkoznak az 1960-as évek feldolgozásairól, korszakunkban mégis említést kell tenni két olyan tudományos igényű műről, amelyek meghatározó jelentőségét nehezen lehet megkérdőjelezni. Az egyik a *Vádirat a nácizmus ellen* címet viselő forráskiadvány, amely egy igen korán, 1958-ban és 1959-ben született, kétkötetes forráskiadás.[87] A másik a *„Fegyvertelen álltak az aknamezőkön…”* címet viselő, ugyancsak kétkötetes forráskiadvány a munkaszolgálatról.[88] Utóbbi munka, terjedelmes bevezető tanulmányával, ma is a témában született alapművek egyike. A valódi forrásanyagokra építő fenti kiadványok nagyban befolyásolták a holokausztról aklkotott tudományos képet már a Kádár-rendszer első felében is, és a nagyközönség hasonlóképpen nagy várakozással fogadta azokat. A *Vádirat*ról az *Új Élet* ekképp tudósított:

> A főváros csaknem valamennyi napilapja, országos és megyei általános érdekű és szakmai lapok egyaránt rámutattak a könyv nevelő erejére és hatására. Jellemző és megrendítő a *Fonómunkás* című üzemi lapnak rövid, de találó kritikájában az a mondat, amely megállapítja, hogy e kiadvány „a magyarországi nácizmus végtelen sok bűnének egy sajátos fajtáját leplezi le: a zsidóüldözést!” […] A kötetet ismertette a Magyar Rádió is.[89]

Mindkét könyv szerkesztője Karsai Elek (az előbbi kötet társszerkesztője és a munkaszolgálatról szóló kötet munkatársa az ugyancsak hithű kommu-

[84] *Holokauszt-emlékművek a Kárpát-medencében,* szerk. Szécsényi András, Budapest, Scolar, 2011.
[85] Lásd alább.
[86] Püski Levente, Demokrácia és diktatúra között. A Horthy-rendszer jellegéről, in *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről,* szerk. Romsics Ignác, Budapest, Osiris, 2005, 208–210.
[87] A munkának 1967-ben harmadik kötete is megjelent; a negyedik kötetet 2015-ben készítette el Karsai László (Karsai Elek megkezdett munkája felhasználásával); online verziója elérhető: http://www.balassikiado.hu/BB/product.php?id_product=53 (letöltve 2017. február 22.).
[88] *„Fegyvertelen álltak az aknamezőkön…”,* szerk. Karsai Elek, Budapest, MIOK, 1962.
[89] Vádirat a nácizmus ellen, *Új Élet,* 1959. január 15., 3.

nistának számító Benoschofsky Ilona, a Zsidó Múzeum vezetője), vagyis egy személy, aki megbízható szakember, és egyúttal marxista történész is volt. E kettős körülményt fontos figyelembe vennünk az értékelésnél. Másrészt mindkét könyv kiadója a MIOK volt, vagyis a párt- és állami politikához végtelenül lojális[90] izraelita érdek-képviseleti ernyőszervezet, amely ugyanakkor partikuláris érdekeket képviselő, kis kiadónak számított. Nagy állami kiadó nyilván nem véletlenül nem vállalta egy „zsidó üggyel" foglalkozó munka kiadását, igaz, a publikáció elé egyik esetben sem gördítettek komoly akadályokat, mivel e kötetek a Horthy-elit felelősségét hangsúlyozták. Az MSZMP kettős viszonyulása tehát a tudományos könyvkiadásban is megmutatkozott. Végül pedig érdemes figyelembe venni, hogy a holokausztban játszott magyar állami felelősségvállalástól ódzkodó, Izraellel hűvös viszonyban lévő kormányzat az egész genocídiumot zsidó belügynek akarta láttatni. Hűen érzékelteti ezt az *Új Élet* tudósítása (kiemelés tőlem):

> A közeli hetekben *kerül a magyar zsidóság elé* a munkaszolgálat dokumentumait egybegyűjtő két kötet. Ezt a régen várt és legnagyobb fokú érdeklődésre igényt tartó művet Karsai Elek, a kiváló történész állította össze és látta el bevezetővel. Az előzetes munkában dr. Benoschofsky Ilona is közreműködött. Az anyaggyűjtés nehéz teendőiben több történész nyújtott segítséget. A munkaszolgálat dokumentumai egyfelől új oldaláról világítják meg a magyarországi fasizmus történetét, másfelől elősegítik a neofasizmus elleni küzdelmet. A munkaszolgálat során teljes nyíltsággal mutatkozott meg a fasizmus vadállati gyilkoló tevékenysége és a magyar zsidó fiatalok tízezrei lelték halálukat munkaszolgálat közben. A múltban csak részleges feljegyzések vagy részletek láttak napvilágot. Az első átfogó dokumentumgyűjtemény most kerül a történettudósok és a közönség elé.[91]

Oktatás

„A tudományos diskurzus, többek közt, az iskolai történelemtanítás révén keríti – sikerrel – hatalmába a történeti gondolkodást, hogy ezzel is nélkülözhetetlenné tegye magát a politikai hatalom számára, mely utóbb mindig igényt tart(ott) a történelem dolgainak megértésére."[92] Ez a szentencia az

[90] A MIOK sokirányú lojalitásáról, valamint elnökei, Sós Endre pártállami ügynök és Seifert Géza sokoldalú működéséről részletesen tudósít Győri Szabó Róbert, *A kommunizmus és a zsidóság,* id. kiad., 296–305.

[91] A munkaszolgálat története, a haláltáborok rémségei és ellenállási mozgalmai, *Új Élet,* 1962. március 1., 2. Lásd még Karsai Elek, Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon, *Új Élet,* 1962. május 15., 2.; Pamlényi Ervin, …fegyvertelen álltak az aknamezőkön…, *Új Élet,* 1962. december 15., 3.

[92] Gyáni Gábor, A történelem jelentése és politikai haszna, id. kiad., 61.

1960–1970-es évek Magyarországán különös jelentőséggel telítődött. A korabeli általános iskolai, szakközépiskolai, szakiskolai és gimnáziumi tankönyvek teljességét áttekintve jól megfogható, markáns kép bontakozik ki, mégpedig az, hogy a művelődési szaktárca alá tartozó Állami Tankönyvkiadó korifeusai kínosan ügyeltek arra, hogy a zsidóság ügye semmilyen formában ne artikulálódjon. Ezen ortodox álláspont szerint a holokausztról az iskolaköteles fiatalok tanulmányaik során lényegében semmit nem tudhattak meg. Az 1960-as években napvilágot látott tankönyvek színvonala alig haladta meg a sztálinista időszak vulgármarxista megközelítését. A tartalmi kérdések előtt érdemes megemlíteni, hogy sokszor a primitív szóhasználat miatt nem lehetett a fiatalokhoz közel hozni a holokauszt problémáját. Mindezt kiválóan tükrözi a következő mondat, amely a gimnázium 4. osztály számára készült történelemkönyvben volt olvasható:

> Hitler körül kialakult a nácipárt vezető magva: Ernst Röhm százados, hivatásos bérgyilkos, az SA vezetője, Hermann Göring morfinista repülő, Joseph Göbbels zughírlapíró, Rudolf Hess alkoholista öregdiák, Alfred Rosenberg, a náci fajelmélet „teoretikusa".[93]

A tankönyvek ügyénél látható legélesebben a marxista pártálláspont: itt, ahol döntő fontosságú, tömegeket kötelezően elérő médiumokról volt szó, a gyeplőt jóval szorosabbra fogták, mint a sajtó, a könyvkiadás, vagy akár a művészeti termékek vonatkozásában. A legtöbb munkában a holokauszt, de még a zsidó szó sem jelenhetett meg. Numerus claususról, zsidótörvényekről, munkaszolgálatról szinte sehol nem olvashatunk. Az 1944-es év tárgyalása kapcsán kapott itt-ott némi leírást, de nagyon sematikusan, a magyar felelősséget elkenve. A Tankönyvkiadó vezetésének fő szempontja láthatóan az volt, hogy a zsidók és minden egyéb csoport helyett a munkásosztály, és különösen a kommunisták szenvedését domborítsák ki a német megszállás utáni időszakban. Jól szemlélteti ezt az alábbi, szakiskolásoknak szánt példa:

> A megszállás után a németbérenc Sztójay Döme, volt berlini magyar követ alakított kormányt. Betiltotta az ellenzéki pártokat, nyílt fasiszta terrort léptetett életbe, megkezdte a zsidók deportálását, gettókat állított fel, büntetőtáborba hurcoltatta, internáltatta a kommunistákat, az igaz magyar hazafiakat és antifasisztákat. [94]

[93] SZAMUELY Tibor–RÁNKI György–ALMÁSI János, *Történelem a gimnáziumok IV. osztálya számára,* Budapest, Tankönyvkiadó, 1960, 177. A tankönyv megjelent 1960–1967 között, 1965-től bővített kiadásban, ugyanakkor a holokauszt témájában nem történt változtatás.

[94] ALMÁSI János, *Történelem az iparitanuló-intézetek III. osztálya számára. Kísérleti tankönyv,* Budapest, Művelődésügyi Minisztérium, 1963, 68.

Arra a kérdésre, hogy kik és miért tették ezt, s egyáltalán mik a gettók, kik (voltak) a zsidók és miért egyenrangúak a kommunistákkal – e kötet sem ad választ. A magyar irodalom tankönyvek kizárólag a kommunista kánonban is helyet kapó költő, Radnóti Miklós esetében foglalkoztak „másságával", de olyan áttételesen, hogy nem lehetett rájönni: Radnótit voltaképpen a zsidósága (zsidó származása) miatt üldözték és amiatt halt meg.

> A második világháború kitörése után az embertelen fasiszta terror még nagyobb súllyal nehezedett rá. Ezeket az éveket legnagyobbrészt munkatáborokban töltötte. 1944-ben a hitleristák Jugoszláviába, a szerbiai hegyek közé vitték kényszermunkára. Innen az év végén társaival együtt Nyugatra hajtották, mert a szovjet hadsereg ekkor már felszabadította Jugoszláviát. A megkínzott, kimerült költőt a fasiszta gyilkosok nem messze a nyugati határtól agyonlőtték.[95]

A nyilas diktatúra tömegkivégzéseit és a munkaszolgálatot a semmiből eredeztetve, két mondatban tálalták az általános iskolás gyerekeknek, de maga a leírás is kivételes eset:

> A németek meghiúsították a fegyverszünetet, Horthy pedig még aznap átadta a hatalmat Szálasi Ferencnek, a fasiszta nyilaskeresztes párt vezetőjének. Szálasit és fasiszta bandáit tehát Horthy szabadította rá a magyar népre. Szálasi uralma a magyar történelem legszégyenteljesebb szakasza: a nyílt hazaárulás s vele együtt a társadalom söpredéke jutott ekkor hatalomra. A nyilasok rémuralmat teremtettek a pusztuló országban: úgyszólván szünet nélkül folyt a gyilkolás és a hazafiak kivégzése.[96]

E könyv – a többihez hasonlóan – amellett, hogy nem magyaráz meg semmit, igyekszik eltussolni a nemzeti felelősséget, a magyar állam szerepét és bűnét a németekre keni, ráadásul mindezt meglehetősen homályosan teszi. Ez esetben még azt sem tudjuk meg, hogy a „fasiszták" fogalom alatt vajon magyar nyilasokat vagy a német fasisztákat kell-e érteni. A tankönyvek zöme egyébiránt a Horthy-korszakot minden további nélkül fasisztának bélyegezte, ami nagyjából megfelelt a korabeli engedélyezett tudományos diskurzusnak.

Döbbenetes módon az 1960-as évek teljes tankönyvpalettáját figyelembe véve csupán két olyan tankönyvet találunk, ahol írtak a haláltáborokról, Auschwitzról, és a német fajelméletről. Az egyik, egy általános iskolásoknak

95 Bóka László–Dallos György–Kardos László–Király István–Koczkás Sándor, *Magyar irodalomtörténet. III. rész. A gimnáziumok IV. osztálya számára,* Budapest, Tankönyvkiadó, 1961, 10. kiadás, 119–120.

96 Petrik János–Vörös István, *Történelem az általános iskolák VIII. osztálya számára. Kísérleti tankönyv,* Budapest, Művelődésügyi Minisztérium, 1960, 99–101.

3. táblázat.
A holokauszt témája az 1960-as évek alsó- és középfokú történelem- és irodalomtankönyveiben[97]

tankönyv/ témakör	**numerus clausus**	**zsidóüldözés a Horthy-korban**	**munka-szolgálat**	**holokauszt (nemzet-közi)**	**magyar zsidó-törvények**	**holo-kauszt (magyar)**	**nyilas uralom**
Horváth–Margócsy–Pálmai	nincs	nincs	Nincs	nincs	nincs	nincs	nincs
Petrik–Vörös	nincs	nincs	Nincs	nincs	X	X	nincs
Almási	nincs	nincs	Nincs	nincs	nincs	Y	y
Bóka–Dallos–Kardos–Király–Koczkás	nincs	nincs	Nincs	nincs	nincs	X	nincs
Csiszér–Sári–Szecskó–Varga	nincs	nincs	Nincs	y	Y	Y	nincs
Szamuely–Ránki–Almási–Petrik	nincs	nincs	Nincs	nincs	nincs	Nincs	nincs
Szamuely–Ránki –Almási	nincs	nincs	Nincs	nincs	Y	Y	nincs
Balogh 1968	nincs	nincs	Nincs	y	Y	Y	y
Balogh 1970	nincs	nincs	Y	y	Y	Y	nincs
Kanizsai-Nagy	nincs	nincs	Nincs	nincs	nincs	Nincs	nincs
Diószegi–Lakits	nincs	nincs	Y	nincs	nincs	Nincs	nincs
Horváth–Vörös	nincs	nincs	X	nincs	nincs	nincs	nincs

szóló történelem tankönyv néhány kontextualizáló sort szentelt a témának.[98] A másikban nemzetközi és magyar történeti fejezetekben is előkerül, de számos hibával, csúsztatással és olyképpen, hogy kifejezetten úgy tűnhet: a nácik elsősorban kommunistákat és hadifoglyokat üldöztek. Érthetetlen módon Auschwitz nem, de Treblinka megjelenik a lapokon.

[97] x=csak utal a zsidókra; y= kifejezetten ír a zsidókról

Almási Almási János, *Történelem az iparitanuló-intézetek III. osztálya számára. Kísérleti tankönyv,* Budapest, Művelődésügyi Minisztérium, 1963.

Balogh 1968 Balogh Endre, *Történelem a gimnáziumok IV. osztálya számára,* Budapest, Tankönyvkiadó, 1968.

Balogh 1970 Balogh Endre, *Történelem a szakközépiskolák IV. osztálya számára,* Budapest, Tankönyvkiadó, 1970.

Bóka–Dallos–Kardos–Király–Koczkás
Bóka László–Dallos György–Kardos László–Király István–Koczkás Sándor, *Magyar irodalomtörténet. III. rész. A gimnáziumok IV. osztálya számára,* Budapest, Tankönyvkiadó, 1961, 10. kiadás.

Csiszér–Sári–Szecskó–Varga
Csiszér Béla–Sári Gusztáv–Szecskó Tamás–Varga Imre, *Történelem az általános iskola VIII. osztálya számára,* Budapest, Tankönyvkiadó, 1966.

Diószegi–Lakits
Diószegi András–Lakits Pál, *Irodalomtörténet III. rész a gimnáziumok IV. osztálya számára,* Budapest, Tankönyvkiadó, 1963.

Horváth–Margócsy–Pálmai
Horváth Gedeonné–Margócsy József–Pálmai Kálmán, *Magyar irodalmi olvasókönyv az általános iskolák VIII. osztálya számára,* Budapest, Tankönyvkiadó, 1962.

Horváth–Vörös
Horváth Gedeonné–Vörös József, *Irodalmi olvasókönyv az általános iskolák VIII. osztálya számára,* Budapest, Tankönyvkiadó, 1966.

Kanizsai-Nagy Kanizsai-Nagy Antal, *Magyar irodalom. Irodalomtörténet III. a gimnáziumok IV. osztálya számára,* Budapest, Tankönyvkiadó, 1968.

Petrik–Vörös Petrik János–Vörös István, *Történelem az általános iskolák VIII. osztálya számára. Kísérleti tankönyv,* Budapest, Művelődésügyi Minisztérium, 1960.

Szamuely–Ránki–Almási
Szamuely Tibor–Ránki György–Almási János, *Történelem a gimnáziumok IV. osztálya számára,* Budapest, Tankönyvkiadó, 1960.

Szamuely–Ránki–Almási–Petrik
Szamuely Tibor–Ránki György–Almási János–Petrik János, *Történelem a dolgozók általános iskolája VIII. osztálya számára,* Budapest, Tankönyvkiadó, 1968.

[98] Csiszér Béla–Sári Gusztáv–Szecskó Tamás–Varga Imre, *Történelem az általános iskola VIII. osztálya számára,* Budapest, Tankönyvkiadó, 1966, 107, 114. (E tankönyv 1961 és 1981 között forgalomban volt, az 1960-as években azonos tartalommal.)

> Sok millió embert: lengyel, szovjet hadifoglyokat, elfogott ellenállókat és zsidókat deportáltak a táborokba, ahol embertelen, megalázó körülmények között dolgoztatták, majd – többnyire elpusztították őket. Hitler elhatározta, hogy ezzel a módszerrel semmisíti meg az európai zsidóságot.[99]

A tankönyv emellett ugyanilyen részletességgel ír a baloldali foglyok koncentrációs táborbeli sorsáról.

Művészetek

Nehéz megalapozottan nyilatkozni arról, hogy a korszakbeli egyéni emlékezések, kiadott memoárok a művészetek vagy a történeti forrásmunkák kategóriájába illeszthetők. Akárhogy is van, az ekkor megjelenő művek a legékesebb bizonyítékai annak, hogy az emlékezés, a túlélői tanúságtételek, ha nehezen is, korlátozottan, de a szocialista diktatúra idején is megjelenhettek. Mivel diktatúráról van szó, a párt különféle szintjein működő cenzúrahivatalokat nem lehetett megkerülni, amelyek mindenkor politikai kérdést formáltak a zsidósággal kapcsolatos ügyekből, így a holokausztból is.

Vitatható tehát Gyáni Gábor már idézett állítása, hogy Magyarországon az 1970-es években kezdték a túlélők hallatni a hangjukat, s igaz, elszórtan, de egyre gyakrabban jelent meg a „zsidó téma" is. Ezzel szemben látható, hogy már az 1960-as években, a bevezetőben vázolt hármas hatásra, megindult az emlékezéshullám. Kétségtelen, hogy ez bővült életrajzi emlékezéshullámmá az 1970-es években, jóllehet sokszor fikciós jelleggel és a hatalom által szigorúan ellenőrzött módon. Az emlékezések bővülése mind nagyobb érdeklődést váltott ki a társadalomban, további utat engedve a személyes emlékezésnek, amely a kollektív emlékezésre is hatást gyakorolt. Gyáni Gábor idevágó gondolatait felidézve:

> [A]mikor a nacionalizált emlékezet kiüresedik, előtérbe kerülhet az egyéni emlékezet. A mind nagyobb nyilvánossághoz jutó biografikus emlékezet jelentősen befolyásolhatja, ha meg nem is határozhatja a kollektív emlékezetet.[100]

A narratív visszaemlékezések sorsát jól fémjelzi két írás: Anne Frank naplójának magyar kiadása, illetve Heyman Éva naplójának még 1947-re visszamenő előkerülése.[101] A két mű együttes vizsgálata során döbbenetesen mu-

[99] Balogh Endre, *Történelem a gimnáziumok IV. osztálya számára,* Budapest, Tankönyvkiadó, 1968, 223. A tankönyv megjelent 1968–1981 között, 1974-től többször átdolgozva.
[100] Gyáni, *i. m.,* 194.
[101] Zsolt Ágnes, *Éva lányom*, Budapest, Új Idők Irodalmi Intézet, 1947. A naplót Izraelben tudományos igényességgel kiadták: *The Diary of Éva Heyman,* bev., jegyz. Judah Marton. Ford. héberből Moshe M. Kohn, Jerushalem, Yad Vashem, 1964.

tatkozott meg a korai Kádár-kornak a holokausztot körülvevő zavarodottsága. Bohus Kata kitűnő elemzésére[102] hagyatkozva sokatmondó párhuzamot vonhatunk a két holokausztnapló kiadása és fogadtatása között: Anne Frank naplója[103] azért lehetett jóval ekkor sikeresebb, mint a vele egykorú, az 1944-es tragédiát Budapesten átvészelő Heyman Éváé, mert tökéletesen illeszkedett a fasiszta–antifasiszta beszédmódba, amely az 1956-os forradalom után különösen fontos volt a Kádár-rezsim számára, hiszen az olvasó erkölcsi alapú párhuzamot vonhatott „fasiszták" (értsd: nácik és kollaboránsok), valamint 1956 magyar forradalmának résztvevői között. Másrészt Anne Frank, baloldali érzelmű lévén, a szövetségesek, köztük a szovjetek győzelmét kívánta. A Kádár-rezsim politikai izolációja feloldásának egyik eszközeként kívánta Anne Frank naplókiadását felhasználni, hiszen az a tömeggyilkosság univerzális jellegét hangsúlyozta, ami az Eichmann-per idején különösen fontos volt. Ezzel szemben a vele egykorú diáklány, Heyman Éva naplója tele volt utalásokkal saját zsidóságára, (ortodox) zsidó vallására és ennek a lelki terhek viselésében játszott fontos szerepére, továbbá arra, hogy a korabeli keresztény (=nem zsidó) lakosság elkövetőként vagy tétlen szemlélőként *(bystander)* vett részt a zsidó lakosság üldözésében. Mindez a két naplót a rezsim szemében elválasztotta egymástól, az utóbbit értéktelenebbnek minősítve. Heyman Éva naplóját 1947 után nem is adták ki a szocialista érában, mégis Anne Frankéé mellett a legismertebb holokauszt-naplóvá vált.

Láthatjuk tehát, hogy politikai alapon szelektálták a fontos műveket, ugyanakkor tagadhatatlan, hogy kiadásuk, olvasásuk nyíltan történt, beszélni róluk, a szűkre szabott keretek között ugyan eltérő mértékben, mégis lehetett.

Kétségtelen, hogy a szépirodalmi könyvkiadók pártutasításra nem jelentethettek meg holokauszttal foglalkozó műveket – néhány eset azonban, amelyekből az állampárt politikai hasznot remélt, kivételt képezett. Példa erre a német író, Peter Weiss *Vizsgálat (Die Ermittlung)* című drámája, amelynek fókuszában az Auschwitz-per áll. Ezt a pert használták fel a szovjet blokk országai, köztük Magyarország is arra, hogy bizonyítsák az Adenauer-kabinet náci múltját és „reakciós", „fasiszta" politikáját, amelyet a náci Németországgal jogfolytonosnak ítéltek. Weiss drámáját ezért nemcsak Nyugat-Németországban, de az NDK színházaiban is bemutatták, sikerrel. A mű a világ több pontján is csakhamar komoly karriert futott be. Csakis politikai indo-

[102] Kata BOHUS, Anne and Éva. The Janus-faced Memory of the Holocaust in Communist Hungary. Kézirat, 2015. Ezúton köszönöm a szerzőnek, hogy kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

[103] Magyarországon először 1957-ben alkalmazták színpadra; a könyvet a Kádár-rendszerben 1958-ban, 1962-ben, 1973-ban, 1980-ban és 1982-ben adták ki erősen megcsonkítva az eredeti szöveget. *Anne Frank naplója: a hátsó traktus* címmel látott napvilágot, mindvégig az Európa Kiadó gondozásában. A naplót F. Solti Erzsébet, a versbetéteket Frank László, illetve Papp Klára fordította.

kokkal magyarázhatjuk, hogy rövid időn belül magyarra fordították, és 1967-ben a pesti Nemzeti Színházban a hazai közönség ugyancsak láthatta. Molnár Gál Péter cikkében[104] párhuzamot vont a darab és a cikk írása közben is zajló zuglói nyilasper közt. Érdekes – jegyzi meg Lénárt András történész, tegyük hozzá, jogosan –, hogy

> …Molnár cikkében a „borzalom" (értsd: a holokauszt) ügyét lerágott csontnak (legalábbis művészi értelemben) beállítókkal szemben a téma aktualitását és a múlt lezáratlanságát hangsúlyozta. Nem tudjuk, mire gondolt, talán az akkoriban sorra mozikba került, irodalmi művek alapján készült immár magyar filmekre utalt.[105]

A NÜB 1966. február 9-i jegyzőkönyve ugyancsak tárgyalta Peter Weiss drámájának bemutatását, sőt kiküldötteket delegált a kelet-berlini bemutatóra. A NÜB állásfoglalása az volt, hogy a darabot a színházak mellett a televíziónak is műsorra kellene tűznie, mivel az „politikailag nagyon hasznos lenne". A bemutatóval kapcsolatban emlékezetpolitikai, történeti, erkölcsi szempont a NÜB-ben fel sem merült.[106]

A fenti politikai megszorításokkal együtt is vannak a korszaknak olyan termékei, amelyek a vészkorszakot, pontosabban annak traumáját ábrázolják meglehetős hitelességgel. Palotai Boris (1904–1983) két, egymással párhuzamba állítható regénye *A madarak elhallgattak* (1962) és *A férfi* (1964). Bár a szerző a Kádár-kor egyik legnépszerűbb írónője volt, e regényeit nemcsak a politika, de – egyelőre feltáratlan okokból – az irodalomtörténet is feledésre ítélte. Jablonczay Tímea irodalomtörténész szerint ma már világosan látszik:

> …az elutasító ítéletek ingatag talajra épültek: nemcsak a regények cselekménye és a téma kidolgozása érdemesítik arra, hogy a holokausztra vonatkozó múltelbeszélések legitim változataiként tartsuk őket számon, de a bevezetett új látószög, a múlttal való szembenézés kényszere, az emlékmunka drámai megjelenítése is saját kortárs kérdésfelvetéseinkre rezonálnak. A két regény sajátosan női nézőpontján keresztül kerülünk a barbárságnak való kiszolgáltatottság és kifosztás abszolút fokára. A női szereplők reménytelen küzdelmei nagyon konkrét magánéleti és társadalomtörténeti szituációba ágyazódnak: a női kiszolgáltatottság magyar fasiszta környezetben a férfivel való kapcsolaton keresztül válik totálissá.[107]

104 MGP, A vizsgálat. Peter Weiss drámája a Nemzeti Színházban, *Népszabadság,* 1967. február 5., 3.

105 Lénárt, *i. m.,* 520.

106 PIL 299. f. 2. csop. 3. csomag 17. Partizánszövetség, OB-jegyzőkönyvek, 1966–1969, 5.

107 Jablonczay Tímea, Kísérletek és kísértetek. A 60-as évek múltfeldolgozása Palotai Boris két holokauszt-regényében, *Szombat,* 2016. március.

A kulúrpolitika a filmet presztízsteljesítménynek szánta a Nyugat felé, legitimációt talált benne. Ezért – legalábbis e tekintetben – fontosabb volt a hatalom számára, mint az irodalom. Így egyetlen, holokauszt témájú filmmel sem fordult elő, hogy nem mutatták be. Egyedülálló, a korábbi és későbbi korokkal összehasonlítva, hogy ebben az évtizedben a legjelentősebb társadalmi hatású és a legjelentősebb művészi hatású filmek halmaza egybeesett. A – korabeli szóhasználatban – „zsidó mártírokról és nem magyar áldozatokról szóló" filmek tekintetében az 1960-as évtized a magyar film történetében önálló egységet képez: 1963-tól 1969-ig tartott. Ezt személyi-életkorbeli váltás, az 1962-ig lezajló decentralizálás és a Mafilm létrehozása is indokolja.[108] Ujhelyi Szilárd, aki az évtized második felétől a Művelődésügyi Minisztérium filmfőigazgatója lett, ezzel a kényszermetaforával jellemezte a korszak filmjeit, a reformista filmeket is beleértve: „a művészek a »saját pályájukat« követve lényegileg a politika »Napja« körül keringtek."[109] Ebben az időszakban évente átlagosan húsz (!) játékfilm készült, összesen tehát hozzávetőlegesen kétszáz. Ehhez képest viszont csak kilenc alkotás érinti valamilyen formában a népirtást, s közülük is csak három mű *(Két félidő a pokolban, Utószezon* és *Hideg napok)* szól explicit módon a holokausztról. Ez az alacsony szám önmagában utal arra, hogy a társadalmi érdeklődés és felelősségvállalás mindvégig kezdeti szakaszban maradt, de azt is mutatja, hogy már lehetett erről beszélni és a témában maradandót nyújtani. A kitűnő filmalkotások és az alkotók sorában nemcsak pályakezdő, de beérett, ismert figurák további súlyt adtak a témának. Varga Balázs filmtörténész az „önvizsgálat filmjeinek" nevezi ezeket a játékfilmeket *(Nappali sötétség, Utószezon, Hideg napok, Két félidő a pokolban),* hiszen a munkaszolgálat, a gettósítás és a deportálás „leggyakrabban a morális önvizsgálat, a múlttal való szembesülés történetébe ágyazva jelent meg".[110] Azt sem szabad lebecsülni, hogy a magyar filmgyártás történetének aranykora ez a periódus, évente 140 millió nézővel.[111] Statisztikák hiányában csak becsülni lehet, hogy ezen a médiumon keresztül a felnőtt, főleg értelmiségi lakosság zöméhez eljutottak az említett filmek. Varga Balázs summázatával egyetérthetünk:

[108] VARGA Balázs, Párbeszédek kora. Történelmi reflexió a hatvanas évek magyar filmjeiben, in *„Hatvanas évek" Magyarországon,* szerk. RAINER M. János, Budapest, 1956-os Intézet, 2004, 428–431.

[109] A „cselekvő" filmről, a fiatalok nemzedékéről, a bírálat igényéről. Beszélgetés Ujhelyi Szilárddal, in *Filmkultúra 1965–1973. Válogatás,* szerk. BÍRÓ Yvette, Budapest, Századvég, 1991, 49–54.

[110] VARGA Balázs, Hiányjel. Zsidó sorsok magyar filmen 1945 után, in *Minarik, Sonnenstein és a többiek. Zsidó sorsok magyar filmen,* szerk. SURÁNYI Vera, Budapest, Mazsike, 2015, 24–35: 31.

[111] VARGA, Párbeszédek kora, id. kiad., 435.

A kádári konszolidáció az „aki nincs ellenünk, az velünk van" tétel jegyében a hétköznapokat és a magánéletet kiengedte a politika és ideológia fogságából. A világháború pusztítása, a zaklatott koalíciós évek, a Rákosi-diktatúra, a forradalom, majd a megtorlás vihara után a hatvanas évek nyugodtabb periódust jelentett, s egyben megteremtette a visszatekintés és számvetés lehetőségét. Honnan jöttünk? Hová tartunk? Hol vagyunk? A második világháború utáni másfél évtized eseményeivel szembenéző filmek a történelemvizsgálatot a jelen megértésére használták fel. A közelmúlt elemzése összeért az alkotók politikai szerepvállalásának igényével éppúgy, mint a kádári–aczéli politika alaptörekvésével, hogy a művészeket a legfontosabb közéleti kérdésekben (is) állásfoglalásra kell késztesse. [...] A történelem belenyúlik a jelenbe, a múlt nem lezárt események öszszessége, hanem a jelen felé nyitott folyamat.[112]

4. táblázat. A holokausztot érintő magyar játékfilmek az 1960-as években

A harangok Rómába mentek	Jancsó Miklós	1958
Két félidő a pokolban	Fábri Zoltán	1961
Nappali sötétség	Fábri Zoltán	1963[113]
Oldás és kötés	Jancsó Miklós	1963
Párbeszéd	Herskó János	1963
Apa	Szabó István	1966
Utószezon	Fábri Zoltán	1966
Hideg napok	Kovács András	1966
Fényes szelek	Jancsó Miklós	1969

A filmekről összességében el lehet mondani, hogy a társadalmi jelenségek minden szegmensénél, sőt minden művészeti ágnál érzékenyebben és pontosabban mutatták be a holokauszt (mai ismereteinknek megfelelő) valóságát. Az alkotók közül kiemelkedik Fábri Zoltán filmrendező, akinek munkássága élő példája a traumákkal való szembenézésnek, amelyben sajátos groteszk hunorral feszegeti a kényes társadalmi kérdéseket. Sajnos források hiányában nem lehet megállapítani, hogy e kényes filmek miképpen mehettek át a cenzúra szűrőjén. *Utószezon* című, 1967-ben bemutatott játékfilmje nemcsak az egyén, de a korabeli értelmiség és az egész társadalom felelősségét explicit módon felveti és a traumákkal való szembenézésre is reflektál. E munkát egyöntetű kritika követte, amelyben a filmben exponált zsidóüldözés tényét kínosan elkenték.[114]

112 Uo., 436.
113 Palotai Boris *A madarak elhallgattak* című regénye (1962) alapján.
114 Lásd különösen Vajk Vera, Utószezon. Új magyar film, *Népszava,* 1967. február 23., 4. E film születési körülményeinek és társadalmi beágyazottságának míves elemzése, amely

Részben a művészeti élethez sorolhatók a korszakban felbukkanó holokauszt-kiállítások is. A NÜB kiállításairól már esett szó, ezek azonban egyszerű, propagandisztikus tablókiállítások voltak. Mivel a hatalom a vészkorszakot, mint láthattuk, elsősorban zsidó ügynek tekintette, ilyen jellegű, jelentős történeti vagy művészeti értékkel bíró tárlat az országban csak a Zsidó Múzeumban kerülhetett megrendezésre, ott is korlátozott formában. Magyarországon az első ilyen alkalom volt, amikor a prágai Állami Zsidó Múzeum a budapesti Zsidó Múzeum rendelkezésére bocsátotta a birtokukban őrzött theresienstadti gyerekrajzokat, amelyekből Benoschofsky Ilona rendezett kiállítást.[115] Egészen ritka kivételnek tekinthető, hogy 1965 telén a Nemzeti Galéria részben holokauszt témájú képzőművészeti alkotásokat is vendégül látott (köztük Ámos Imre grafikasorozatát).[116] Magyarországon szó többről nem lehetett, így a holokauszt emlékezete iránt elkötelezettek kis csoportja külföldön próbálkozott. Nem állami támogatással bár, de a NÜB szervezésében kiküldött háromtagú delegáció (Székely Károly, Basch Anna Mária és Cséri Lajos) 1960 elején megrendezte az első magyar vonatkozású, mégsem átpolitizált, hanem egyfajta szikár tényanyagot „beszéltető" állandó kiállítást az auschwitz-birkenaui tábor területén kialakított múzeumban.[117] E kiállítás megszervezésének szellemi-anyagi nehézségei,[118] a magyar állam tulajdonképpeni elhallgatása nem kisebbíti a tárlat jelentőségét, amelyet 1965-ben váltottak le egy újabb, lényegesen nagyszabásúbb és küllemében modernebb tárlattal. Ezen új állandó kiállítás ugyanakkor az 1960-as tárlathoz képest vélhetően visszalépést jelentett, amennyiben – egyébként a mainstream magyar történetírás akkori állapotának megfelelően[119] – teljes mértékben az antifasiszta paradigmát erőltette rá a magyar holokauszt megér-

fenti megállapításaimmal teljes mértékben egybevág: ZOMBORY Máté–LÉNÁRT András–SZÁSZ Anna Lujza, Elfeledett szembenézés. Holokauszt és emlékezés Fábri Zoltán *Utószezon* című filmjében, *BUKSZ,* 2013. ősz, 245–256; lásd még GYÖRGY Péter, *Apám helyett,* Budapest, Magvető, 2010, 262 skk.: „…1961-ben állították bíróság elé Adolf Eichmannt Jeruzsálemben, s a szerte a világon nagy figyelemmel követett eseményt Magyarországon végképp nem lehetett a szőnyeg alá söpörni, minthogy a magyarországi zsidóság deportálása, majd elgázosítása a per központi témája volt. Azaz a per nyomán, ahogyan az világszerte is történt, […] [a] múlt hirtelen komorabb fényben tűnt fel. Az 1966-ban bemutatott Fábri Zoltán-filmet, az *Utószezon*t ebből a szempontból is a Kádár-kori politikai cinizmus és az esztétikai innováció kísérletének egyedülálló példájaként tarthatjuk számon."

115 A theresienstadti gyermekrajzok kiállítása a budapesti Zsidó Múzeumban, *Új Élet,* 1965. november 1., 5.

116 LENGYEL István, Magyar képzőművészek a fasizmus ellen, *Új Élet,* 1965. január 1., 2

117 HUHÁK Heléna–SZÉCSÉNYI András, *Táborok tükrében. A Székely-család levelei a munkaszolgálat és a deportálás idejéből,* Budapest, Holocaust Közalapítvány, 2014.

118 Lásd a kiállítás egyik készítője, Székely Károly beszámolóját: PIL 299. f. 2. csop. 2. csomag, 7. Irattári anyag, 1960. Ezzel kapcsolatban köszönöm Cséri Lajos szíves baráti közléseit is.

119 Amely – e tárlathoz hasonlóan – az egész Horthy-rezsimet fasisztának bélyegezte és a fehérterror atrocitásaiban gyökereztette.

tésére,[120] s ezáltal hosszú időre bebetonozta és hamis irányba vitte a vészkorszak muzeológiai megközelítését is.[121]

Összegzés

Összességében elmondható, hogy az 1960-as évtizedtől megindult történeti feldolgozások, tankönyvek és sajtótudósítások, művészeti alkotások, korlátozott példányszámú és búvópatakszerű kiadványok továbbra sem befolyásolták nagymértékben az emlékezetkultúrát. Az emlékezés fő terepe – ezt a kétségtelenül fontos Eichmann-per, az Auschwitz-per és a zuglói nyilasper sem tudta döntően befolyásolni – a családi emlékezet maradt. Magukba zárkózva a holokausztban érintett családok így többségükben nem tudták feldolgozni (pszichológiailag átélni) a traumatizációt.[122] Habár az Eichmann-per irányította komolyabban a közérdeklődést a genocídiumra, de strukturált állami emlékezetpolitikáról ezután sem beszélhetünk. Kérdés, mekkora szerepe volt a Kádár-korszakban a helyi kezdeményezéseknek a második világháborús zsidó áldozatok emlékművei, emléktáblái avatásában. Természetesen számos településen felállítottak második világháborús emlékműveket, de ezek nem emlékeztek meg a népirtásról, így többségüket nem tekinthetjük a vészkorszak mementóinak. Az emlékezetkultúra ápolásában gyökeres változást csupán az 1989-es rendszerváltozás hozott. A valós társadalmi szembenézés azonban – ahogyan Randolph L. Braham többször is, igen érzékletesen összefoglalta – továbbra is elmaradt. Kovács András megállapítás szerint

> A holokauszt témája sokévi mély hallgatás után a kommunista rendszer utolsó másfél évtizedében jelent meg újra a nyilvános publikációkban. Először fontos és nagy hatású irodalmi művek, később történeti kérdéseket tárgyaló munkák is jelezték, hogy a történelmi emlékezet egyik neuralgikus pontjáról van szó.[123]

[120] Regina FRITZ, *Nach Krieg und Judenmord,* id. kiad., 268–272.

[121] Az auschwitzi magyar kiállításokban az antifasiszta paradigma és a szovjet üdvtörténet bizonyos mértékű felülvizsgálatára és a holokauszt valódi mozgatórugóit bemutató tények fókuszba helyezésére csak az 1965-ös kiállítást felváltó, a Munkásmozgalmi Múzeum által készített és 1979-ben megnyílt új auschwitzi kiállítás során került sor. (Forgatókönyvét írta HORN Emil és JALSOVSZKY Katalin). E tárlat 2004-ig állt fent. Emlékezetpolitikai-muzeológiai kontextusára lásd TORONYI Zsuzsanna, A holokauszt örökségét kiállítani is nehéz, *MúzeumCafé,* 2014/2, 50–65. E kiállítás dokumentációja Magyar Nemzeti Múzeum Központi Adattár, Történeti Adattár 1490–1979, 1649–1980, 1851–1980.

[122] Az átélés és a traumák átdolgozása szükségszerű ahhoz, hogy fel lehessen dolgozni őket. Lásd Dominick LACAPRA, *Representing the Holocaust. History, Theory, Trauma,* Ithaca–London, Cornell University Press, 1994. A magyar holokauszt vonatkozásában lásd kül. VIRÁGH Szabolcs, Trauma és történelem találkozása. Emlékezet, reprezentáció, rítus, *BUKSZ,* 2011/2, 161–170.

[123] KOVÁCS András, A holokauszt emlékezete és a magyar társadalom, id. kiad., 289.

Kovács Mónika szociálpszichológus megegyező véleménye szerint Európában mára egységes holokausztemlékezet alakult ki, amely a politikát és a társadalmat is áthatja. Referenciapont, „globális ikon" lett. Ezt lassacskán, az 1980-as évek végére Magyarország is átvette, de csak a felszínen, mert az emlékezés nem járt együtt valódi szembenézéssel.

Manapság az 1960-as évek nagy, vészkorszakot érintő emlékezet-forradalmára építve, amikor a nyugati világban kialakult a „holokauszt ikonográfiája", divat a soá transznacionális voltáról beszélni, jelesül arról, hogy a globalizált világban, az új médiumok, az elektronikus sajtó révén a felgyorsult kommunikáció folyamatosan eltörli az emlékezés nemzetállamokhoz kötődő határait.[124] A vészkorszak azonban nemcsak részese, de katalizátora is lehet a nemzetek feletti közös emlékezésnek, hiszen olyan egyetemleges bűn volt, amely önmagában példát szolgáltat az emberi erőszak és a faji megkülönböztetés elleni közdelemre. Nem szűnik meg ugyanakkor nemzeti arculata sem: Daniel Levy és Nathan Sznaider műveikben részletesen elemezték, hogy a vészkorszaknak az 1960-as évek óta hányféle saját jelentéstartalma van a kozmopolita emlékezeten kívül, amelyek kihatnak a nemzetek identitására, politikájára.[125] Pócza Kálmán elemzése rámutat például arra, hogy az 1960-as évektől az Amerikai Egyesült Államokban a holokauszt az elrettentés és a gonosz szimbóluma lett, egyfajta olyan világi vallásként tételezve, amelynek papjai a holokauszttúlélők. Pócza szerint vajon

> …a holokauszt a politikai nyelvnek is szerves része lett? Retorikai fegyverként használták, környezeti holokausztról, fekete gettókról folytak a viták, az abortusz elleni küzdelemben „amerikai holokausztról" beszéltek, az állatvédők az állatok holokausztjáról írtak, a hollywoodi filmek révén pedig szinte a legutolsó háztartásba is eljutott a zsidóság tragikus sorsának híre. Emlékműveket emeltek szinte minden nagyvárosban, és egy holokausztmúzeum létrehozásáról tárgyaltak, ami a kilencvenes évek elején meg is nyílt New Yorkban,126 és amelyet meglátogatni ugyanolyan kötelessége lett minden amerikainak, mint például Párizsban megnézni a Louvre-t vagy az Eiffel-tornyot.[127]

Jóllehet Pócza állásfoglalása talán túlzás, a lényeg mégis az, hogy az 1960-as évek holokauszt-diskurzusa, amelynek Magyarország csak igen partikuláris részét képezte, meghatározta a mai holokausztképünket globális és lo-

[124] Daniel LEVY–Nathan SZNAIDER, Határtalan emlékezés. A holokauszt és a kozmopolita emlékezet kialakulása, in *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezettörténete,* id. kiad., 148–166

[125] Uo.; összefoglaló jelleggel lásd James Edward YOUNG, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning,* New Haven, Yale University Press, 1993. 1–398.

[126] Helyesen: Washingtonban.

[127] PÓCZA Kálmán, *Emlékezetpolitika. Múltfeldolgozás és történelemtudomány Németországban,* Máriabesnyő, Attraktor, 2011, 76–82: 81.

kális tekintetben, s a rendszerváltozás után erőteljes hatása figyelhető meg Európában. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a magyar társadalom valóban szembenézett volna történelmével, a felelősségvállalás kérdése – az elmúlt huszonöt évben megannyi bizonyíték van rá – pedig újabb vitákat szült. Érzékletesen mutatja ezt *A holokauszt és a családom* című kötet, amely az első nyilvánossá tett családi diskurzusa a magyar holokausztnak: ezért is lehet ekkora a felgyűlt szöveghalmaz, mert végre van egy fórum mindazt ki- és megbeszélni, ami hetven évre benne szakadt a családokban.[128] Hetven év kellett tehát ahhoz, hogy a zsidó családok tagjai tömeges mértékben megnyilvánuljanak, levetkőzve a transzgenerációs traumákat.

Ez a kérdés azonban már végképp messze vezet témánktól. Tanulmányomat Ervin Staub szociálpszichológus idevágó gondolataival zárom:

> A továbbra is „kitárgyalatlan antiszemitizmus" legfőbb gyökere a traumák általános érvényű elhárításában keresendő a tettesek által. A szembenézés elmaradásának pedig bizonyosan szerepe lehet a mai cigány- és zsidóellenességben, a másság el nem fogadásában is. A népirtás tényéért való nemzeti felelősségvállalás nélkül nem lehet közmorált építeni Magyarországon, sőt súlyos társadalmi zavarokhoz vezet a jövőben is. Például társadalmi kohézió, demokratikus, humánus közszellem is csak a szembenézéssel érhető el, ha kimondjuk az akkori társadalom és politikai vezetés felelősségét.[129]

[128] A kötet a 2014-es, államilag hivatalossá tett holokauszt-emlékévben a facebookon létrehozott „Holokauszt és a családom" csoportba tömegesen beírt emlékezések, tanúvallomások szerkesztett, tudományos igényű közreadása: *A holokauszt és a családom. A facebook-csoport történeteiből,* szerk. Mészáros Judit, Budapest, Park, 2015.

[129] Ervin Staub, A holokauszt Magyarországon, gyökerei és el nem is merésének hatásai, in *Történelem és emlékezet. Egy akadémiai ülésszak előadásai,* szerk. Hunyady György–Török László, Budapest, Kossuth, 2014, 131–132.